

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

Низомий номидаги
Тошкент Давлат Педагогика Университети

АДАБИЙ АСАР ТАҲЛИЛИ

(ўқув қўлланма)

ТОШКЕНТ – 2007 й.

Мазкур ўқув қўлланма 5A141102 – ўзбек адабиёти мутахассислиги бўйича магистратурада таҳсил олаётган талабаларга мўлжалланган бўлиб, уларни таълимнинг турли босқичларида бадиий асарни тушуниш ҳамда таҳлил қилишнинг илмий-методик асослари ва самарали усуллари билан таништиради. Ўқув қўлланма «Бадиий асар таҳлили» фанидан тайёрланган намунавий ва ишчи ўқув дастурлари асосида яратилган.

Муаллиф: М.Мирқосимова, педагогика фанлари
доктори

Такризчилар: Қ.Йўлдошев, ЎзМУ «Ҳозирги ўзбек
адабиёти» кафедраси профессори,
педагогика фанлари доктори

С.Матчонов, Низомий номидаги
ТДПУ «Ҳозирги ўзбек адабиёти»
кафедраси профессори, педагогика
фанлари доктори.

Ўқув қўлланма Низомий номидаги Тошкент Давлат педагогика университетининг ўқув-методик кенгашида муҳокама қилинган ва нашрга тавсия қилинган.

КИРИШ

Адабий асарларни ўрганиш орқали ўқувчига нафосат тарбияси сингдирилади. Бадиий тарбия адабиёт фанини ўқитиш орқали фанга оид муайян билим, кўникма ва малакаларни ўқувчиларда шакллантиришни кўзда тутди. Айни чоғда ўқувчининг олам ранглари, ҳаётнинг моҳияти, гўзаллик тушунчаларини англаб етишига кўмаклашади. Адабий таълим жараёнида ўқувчи ҳиссиёти тарбияланади. Унинг гўзаллик ҳақидаги тушунча ва тасаввурлари такомиллаштирилади. Бу борада бадиий асар таҳлилига таяниб иш олиб борилади. Бадиий асарлар таҳлили орқали ўқувчининг мустақил фикрлаш салоҳияти ўсади, оғзаки ва ёзма нутқи такомиллашади, ўқувчида ўз фикрларини илмий-амалий жаҳатдан асослаш малакалари шакллантирилади. Ҳаммани бир қолипда фикрлашдан озод қилиб, маълум мавзу юзасидан ранг-баранг фикр мулоҳазалар юзага келишида энг самарали ҳисобланган таҳлил усулларига таяниб иш юритилса, адабий таълим ўзининг бош мақсад муддаосига эришади. Шу боис мазкур ўқув қўлланмада адабий асарларни таҳлил қилишнинг замонавий усуллари ва уларни қўллаш бўйича илмий назарий ва амалий тавсиялар берилган. Таълимнинг турли босқичларидан ўрганилиши кўзда тутилган бадиий асарларни таҳлил қилишнинг илғор усуллари ёритилган.

Бадиий асар таҳлили адабиёт ўқитиш методикаси фанининг алоҳида ва муҳим бўлими ҳисобланади. Адабий таълимнинг сифати, самараси ва замон талабаларига жавоб бера олиш даражаси кўп жиҳатдан адабий асарларни ўрганиш қандай ташкил этилганлиги билан белгиланади. Адабий таълимни илмий методик йўналишда олиб бориш, адабий асарларни умумтаълим тизимида эстетик тамойилларга таяниб таҳлил қилишни ташкил этиш, самарали таълим методларини ишлаб чиқиш, ноанъанавий усул ва воситаларни яратиш адабий асар таҳлили методикасининг умумназарий масалаларини ташкил этади.

Адабий асар таҳлили методикаси «Адабиёт тарихи», «Адабиётшунослик», «Адабиёт назарияси» фанлари билан чамбарчас алоқада иш олиб боради. Бу боғлиқлик соҳанинг мақсади, тадқиқот объекти, таркибининг мазмунида кўзга ташланади.

Адабиётшунослик соҳасида эришилган ютуқларга, илғор Ғояларга, фан асосларига таяниб, адабиёт ўқитиш методикасида таълим услуги тадқиқ этилади, адабиётшуносликнинг таҳлил усулларида адабий асар таҳлилида фойдаланилади.

Адабиёт назариясининг назарий тамойилларига адабиёт ўқитиш методикасининг барча соҳаларида, хусусан, адабий асар таҳлилида ҳам катъий амал қилинади: адабий турлар ва жанрлар, тасвирий воситалар, шеърӣ санъат турларига адабий асар таҳлилида бевосита муносабат қилинади, назарий билимларга таяниб таҳлил юритилади.

Адабиёт ўқитиш методикаси адабиёт тарихини ўрганишни илмий методик асосда ташкил этиш масалаларини ечишда адабиёт тарихига дахлдор ютуқлардан, илмий тадқиқотлардан фойдаланади, адабий меросни ўрганиш жараёнида тарихийлик, халқчиллик тамойилларига амал қилади. Шу боис адабиётимиз тарихини давраштираш принципларига риоя қилиб, адабий асарларни таҳлил қилишда, адабиёт ўқитувчиси маънавий адабий меросга миллий истиқлол Ғояси руҳи ва талаблари асосида ёндошишни тақазо этади.

Адабий асар таҳлили методикаси адабий асар тилини ўрганиш жараёнида тилшунослик фанига муносабат қилади, ўзбек адабий тилининг эстетик хусусиятларини таҳлил орқали ёритишни назарда тутди; руҳшунослик фани билан боғлиқ, адабий асар таҳлилида қўлланган усул ва воситалар ўқувчи талабалар ёшига, билим савиясига, онгига, дунёқарашига нечоғлиқ мос келишини эътиборга олади.

Педагогика ва дидактика билан чамбарчас боғлиқликда адабий асар таҳлили методикаси охири-оқибат ёш авлоднинг баркамол, оқил инсонлар сифатида шаклланишга таъсир кўрсатади, эзгуликни, гўзалликни ҳис

килувчи, кадрловчи, маънавияти баркамол шахсларни вояга етказишга хизмат қилади.

Адабий асар таҳлили методикаси олий мактаблар магистратура йўналиши бўйича таълим олаётган ва келажакда умумтаълим тизими, академик лицейлар, касб-хунар коллежларида ишлаб, ўқувчиларда адабий асарларни ўрганиш, эстетик таҳлил қилиш малакасини таркиб топтириш ва такомиллаштиришларида ёрдам беради; адабий асарларни таҳлил қилиш воситасида ўқувчи ёшлар маънавиятини юксалтириш, уларнинг эстетик дидларини, нутқини, фикрлаш салоҳиятини ўстиришни кўзда тутди.

Адабий асар таҳлили методикасининг таркибини адабиётшунослик ва адабиёт назариясидан ўзлаштирилган билимлар, адабиёт тарихи, педагогика, эстетика, психологиядан таянч билимлар, амалий малакалар ташкил этади; яхлит ҳолда унинг марказида таълим жараёни туради, шу жараёнда иштирок этадиган талабалар ва уларга эстетик таҳлил усуллари, тамойиллари, адабий асарларни ўрганиш босқичларини илмий-методик жиҳатдан ёритиш; бўлғувси адабиёт ўқитувчиси – магистрларни адабий асар таҳлили методикасига оид билим ва малакалар билан куроллантириш мазкур курснинг асосий мақсадини ташкил этади. Унинг вазифаларини ана шу жараёни мукамаллаштириш, илғор усуллар ва воситаларга таяниб, адабий асарларни эстетик таҳлил қилишга талабани ўргатиш, унда адабий таҳлил малакасини таркиб топтириш ва такомиллаштиришга эришишдан иборат.

МАТНДАГИ АСОСИЙ ФИКРНИ АНИҚЛАШ ЙЎЛЛАРИ

Адабий асар таҳлили методикасига оид қарашларни Маҳмуд ҚошҒарийнинг «Девону ЛуҒотит турк», Аҳмад Юнгакийнинг «Ҳибатул ҳақойиқ», Юсуф Хос ҳожибнинг «ҚутадҒу билиг» каби асарларида ҳам учратамиз.

XX аср аввалида ҳамза, Фитрат, Чўлпон, Бехбудий, Абдулла Авлонийнинг педагогик қарашлари, адабий асарлари, маънавий тарбияга оид

карашлари, ахлокий-дидактик ва маърифатпарварлик Ғояларини тарғиб этувчи асарлари, мақола ва рисолалари, дарсликларининг XX асрнинг 20-30-йиллари ўзбек методикасининг шаклланиши ва ривожига катта таъсир кўрсатганлигини яхши биламиз. Абдулҳамид Сулаймон ўғли Чўлпоннинг «Адабиёт надур?» номли мақоласини бадиий асарни ўрганиш ва таҳлил қилиш соҳасидаги энг муҳим методологик асослардан бири дейиш мумкин. Аллома адиб ва олим Абдурауф Фитрат «Шеър ва шоирлик» (1919 йил) мақоласида «Шеър надур?» деган саволга қуйидагича жавоб қайтарган: «...шеърда кишиларнинг қонини қайнатғувчи, сингирларини ўйнатғувчи, миясини титратғувчи, сезгусини кўзғатғувчи бир куч, маънавий бир куч бор. Шундай бир кучи бўлмаган сўз «вазн» ва «қофия»си бўлсун, шеър бўла олмайду... чин шеър юрак сезгуларини кўрсатмакдир. Вазн ва қофия эса сўзнинг беағидир»¹.

Ижод эркинлигини бўғувчи ҳужжатларининг қабул қилиниши (1932, 1936 йиллардаги давлат резолюциялари) натижасида бадиий адабиётни социалистик реализм методига бўйсундирилиши адабий асар таҳлили методикасига ҳам жиддий салбий таъсирини ўтказди. Бу ҳолат XX асрнинг 90-йилларига қадар давом этди.

Ўзбекистон Республикасининг миллий истиқлолни қўлга киритиши натижасида бадиий ижод эркинлиги таъминланди. Бугунги кунда бадиий асарлар партиявийлик ёки сохта ижтимоийлик талаблари билан эмас, эстетик тамойилларга таяниб ўрганилаётганлиги адабий таълим соҳасида ҳам жиддий ўсиш-ўзгаришларга туртки берди. Адабий асарларни ҳаётийлиги ва ҳаққонийлиги, бадиийлиги ва таъсирчанлигига кўра таҳлил қилиш бош мезонга айланди. Истиқлол давридаги бадиий асар таҳлили методикасига оид тадқиқотларда ҳам ана шу масала диққат марказида турмоқда.

Умумтаълим мактаблари учун янги дарсликлар, дастурлар, методик қўлланмалар яратилди; янгиланган педагогик тафаккур тамойиллари ишлаб чиқилди, адабий таълимни илғор методлар ва самарали усулларга таяниб

¹ ЎзАС. 1995й. 16 июнь.

ривожлантириш истикболларини ёритувчи илмий-тадқиқотлар яратилди. Методист олимларнинг янги авлоди шаклланди: С.Матчоновнинг «Узлуксиз таълим тизимида синфдан ташқари ишларни ташкил этиш ва ўтказиш» усулларига оид докторлик диссертацияси ва методик қўлланмалари, М.Мирқосимованинг «Ўқувчиларда адабий таҳлил малакасини шакллантириш ва такомиллаштириш усуллари»га оид докторлик диссертацияси ва рисоалари, Қ.Йўлдошевнинг «Янгиланган педагогик тафаккур ва адабий таълимнинг назарий-методик асослари» мавзусидаги тадқиқотларини алоҳида таъкидлаш лозим. Қ.Хусанбоевнинг «Ўқувчиларни мустақил фикрлашга ўргатиш», Т.Бобоевнинг «Шеър илми сабоқлари» каби монографиялари ҳам адабий асар таҳлили методикаси соҳасининг ривожига катта таъсир кўрсатди. Хўш, бадиий матндаги асосий фикр қандай аниқланади? Шеърят қандай олам? Унинг хусусиятларини аниқлашда қандай усулларга таянилади?

Айрим шоирлар шеър - юракни ларзага солган ҳислардан дунёга келади, деб ҳисобласалар, баъзи ижодкорлар шеър - қалб изтироблари-ю дардларини, армону қувончларини бадиий бўёқларда тасвирлаш, деб таъриф берадилар. Шеърят инсоннинг фикр-ўйларини, ҳис-туйғулари, олам гўзалликларига муносабатини бадиий тарзда яратади, кўз ўнгимизда бадиий сўз орқали жонлантиради.

Диққат қилинг:

Тонг елининг ипак қўллари

Сирень тегиб ўтгач гулингга,

Нечун майин, нозик тебраниб

Қараб қолдинг унинг йўлига?

Сен тебрандинг — очди лабини

Кўксингдаги нафис Гунчалар.

Айт- чи, сенга деди неларни

Яшнаб кетди, гўзал шунчалар?

(«Сирень» шеъридан)

Ёки:
ТоҒ ортидан кўтарилди ой;
Сўлим қирҒоқ нур- ла ўпишди.
Кўзгу бўлди жимжит оққан сой,
Ойнинг акси сувларни кучди..
(«Сой кечаси» шеърдан)

Шоира Зулфиянинг бу каби шеърларини ўқир эканмиз, хилма-хил кечинмаларни қалбдан ҳис этамиз, чунки бу шеърларда фикр ва туйғу харакати жўшқин, ҳис-ҳаяжон салмоғи юксак. Шу сабабли майин мусикийликка уйғун руҳият манзараларини қалб кўзимиз орқали кўргандай бўламиз. Нафис бўёкларда берилган табиат чизгиларида оқ, ним пушти ранглар етакчилик қилади. Табиат тасвирига уйғун инсоний кечинмаларни кечираётган лирик қаҳрамон кўз ўнгимизда жонланади, унинг қалби илиқликка тўла, гўзалликка ташна эканини ҳис қиламиз. Шоиранинг Ҳамид Олимжон хотирасига бағишлаб ёзган шеърлари айниқса ҳаяжонли, дардчан. Табиат тасвирига сингдирилган майин оҳанглар оқ бўёкларда тасвирланади; инсоний дардга йўғрилган фарёд нолалари, дарду алам, армону изтироб туйғулари аста-секин сарғиш ранглар ёки тўқ рангларга кўчади. Лирик қаҳрамон кўлидаги даста гул, ёруғликни тўсиб келган қора булут, аёл изтиробларига чидолмасдан дув ёш тўккан осмон, оқ булутлар – бари рамзий маъноларни ташийдди.

«Биз йиғладик тепангда шу кун
Келдингми деб кўтармадинг бош.»

мисралари лирик кечинма якунини ташкил этади. Демак, Зулфия шеърларида ҳаётнинг мураккаб синовларидан ўтиб бораётган инсон қиёфаси, унинг ўй-кечинмалари, ҳис-туйғулари, дарду изтироблари тасвирланади ва китобхонни аёл, она, ёр қалбининг муштарак туйғулари замиридаги

маъноларни англашга ундайди. Ўқитувчи дарсликдаги Зулфия ҳаёти ва ижоди ҳақидаги маълумотларнинг маълум қисмини ўқиб бериши, шоирага замондош ижодкорлардан Миртемир, Абдулла Қаҳҳорнинг фикрларини эслатиши, дарсда баён этилган фикрларга таяниб ижодкор қиёфасини ўқувчилар кўз ўнгида тўла жонлантиришга эришиши мумкин. Шоиранинг ёзув тахтасига илинган портретига қараб унга хос сифатларни пайқаш мумкинми? Шоира нигоҳига чўмган ҳорҒинлик қандай маъноларни ифода этади? Ўқувчиларнинг саволларга берган жавоблари тинглангач, «Баҳор келди сени сўроқлаб» шеърини ўқиб ўрганиш мумкин. Шеър тахлили давомида эса муаммоли саволлар ечилади. Шеърнинг биринчи бандидаги баҳор тасвири оламнинг гўзалликка бурканганидан дарак беради. Кўз ўнгимизда бахмал водийлар, қирларнинг баҳорий қиёфаси жонланади. Аммо баҳор шайдоси, шоиранинг севимли ёри қани? Уни майин шабада ҳам тинмай изламокда, тополмагач, бошини тоҒларга уриб, сойларга қулатди тошларни.

Эътибор беринг: шаббода рангго-ранг жилоларга йўҒрилган ҳолда хонага кирди, аммо яноҒидаги ҳижрон дардидан тўкилган ёшлар ва заъфарон ёноқ рангларига сингишиб, сарҒимтир тусга кирди, бу кўз ёшлари оддий эмас, балки аёл қалбининг изтиробларини англаувчи, аччиқ қисмат нолаларига айланган, куйдиргувчи кўз ёшларидир.

Гуё шамолнинг этагидан тутиб, елдай учиб, ёрининг қабри томон кетаётган шоира унинг ҳаётдан кўз юмганига ишонгиси келмайди.

Қабр тошига боқиб, аччиқ ҳақиқат олдида бош эгган шоира ҳолати шаббоданинг афтода кезишига, беқарор елишига қиёсланади. Лирик қаҳрамон кўз ёшлари билан вужудини чок -чок этиб йиҒлаган бўлса, шаббода ҳар тарафга бош уриб, «гуллар Ғунчасини этди чок-чок». Натижада шоира ҳолати, унинг изтироблари баҳор ҳолатига кўчади, гуё осмон ҳам, дарахтлар, гуллар, сайроқи қушлар ҳам лирик қаҳрамон ҳолатига мутаносиб Ғамнок, дардчан ҳолатни ифодаловчи тўқ рангларга бурканади, ёш тўкади...

Ўқитувчи шеър мисраларида қўлланган ўхшатишлар, мурожаат усули,

жонлантириш («Қишнинг ёқасидан тутиб сўради сени..»), ўзига хос бадиий бўёқларда берилган тасвирларни ўқувчилар билан биргаликда таҳлил қилиш ёрдамида дарсликдаги савол ва топшириқлар устидаги амалий ишни яқунлайди. Уйга вазифа сифатида «Тун манзараси» мавзусида тасвирий иншо ёзишни топшириш мумкин.

Демак, адабий таълимда янги педагогик технологиялардан фойдаланиш дарс сифатини оширишга, ўқувчиларни эса мустақил амалий ишларга йўллашга ёрдам беради, адабий таҳлил малакаларини шакллантиришга қулай шароит яратади.

Бошланғич синф ўқувчилари аста-секин кичик ҳажмли эртак, ҳикоя, болалар учун ёзилган шеърларни ўқиш жараёнида уларнинг мазмунини ўзлаштириб, оғзаки нутқда қайта баён қилишга, одоб ва ахлоқ масалаларига муносабат билдиришга ўрганадилар. Ўқувчилар образларнинг ҳатти-харакатларини кузатиб, уларга тавсиф бериш малакасини ҳосил қиладилар.

Айни шу кўникмаларга таяниб, таълимнинг кейинги босқичларида ўқувчиларда адабий таҳлил малакаси шакллантирилади бошланади. Табиийки, 5-7-синфлар ўқувчилари олдида қўйиладиган ўқув мақсадлари ва вазифалари аста - секин мураккаблаша боради.

Ўқитувчи-ўқувчи муносабатларида ўқувчининг фаоллигини оширишга алоҳида эътибор қаратилади; хилма-хил жанрдаги асарларни ўқиб ўрганиш жараёнида зарур назарий билимларни ўзлаштириб боришлари; бадиий асарнинг шакл ва мазмун жиҳатдан яхлитлиги ҳақида тасаввур ҳосил қилишлари; ўқиб ўрганилган асарларни ўқитувчи ёрдамида таҳлил қилишга киришишлари кўзда тутилган.

Шу сабабли, 5-7-синфлардаги адабий таҳлил хусусиятларини қуйидагича белгилаш мумкин:

- бадиий асар жанрига оид назарий тушунчаларни сюжет, композиция, образ, бадиий конфликтга боғлаб ўрганиш;- дарсда ўрганилган асарларнинг бадиий хусусиятларига ўқувчилар диққатини қаратиш; хилма-хил жанрдаги асарларни жанр талаблари асосида ўзаро фарқлаш

малакасига эга бўлиш;

- дарсликдаги савол ва топшириқлар, ўқитувчининг ўқувчиларни мустақил ижодий ишга ҳамда таҳлилга йўлловчи топшириқлари асосида таҳлил малакасини шакллантириб бориш;

- ўқувчиларни адабий асар матнига таяниб таҳлил қилишга йўналтирувчи усуллардан фойдаланиш.

Биобарин, ўқувчиларда адабий таҳлил малакасини шакллантириш дидактик, психологик ва методик тамойилларга таянишни тақозо этади. Чунки, ўқувчининг бадииятни ҳис қилиш ҳолати унинг руҳияти билан боғланса, бадиий асарни ўқиб ўрганиш жараёнида ундан ҳаётий хулосалар чиқариш, маънавий сабоқ олишга, онг ва ҳиссиётининг таълим мақсадига кўра ривожланиши дидактика билан боғланади; ўқувчининг адабий таҳлил талабларини ўрганиши, адабий асарнинг қурилиши ва жанрига оид билимларни ўзлаштириб, бадиий ижод қонуниятлари талабларига мос тарзда бу билимларга таяниб амалий иш юритиши, ижодий фикрлаши – методика билан боғланади. Мактаб адабий таълимига эстетик таҳлилни олиб кириш масаласи ҳануз долзарблигини сақлаб турибди. Хўш, адабий таҳлил нима? Умумтаълим мактаблари адабий таълимига эстетик таҳлилни олиб кириш йўллари қандай? ўқувчиларда адабий таҳлил малакаси таълимнинг қайси босқичида шакллантирилади? Адабий таҳлил - бадиий асарни ўқиб, мазмунини ўзлаштиришдангина иборат эмас, ҳолбуки, кўплаб адабиёт ўқитувчилари адабий таҳлилни ана шундай юзаки тарзда тушунадилар.

Адабий таҳлил шеър ёки насрий асарни ифодали ўқишдан бошланади; ўқиш давомида ижодкор яратган тафаккур тарзи англанади, ўзлаштирилади, муҳокама қилинади, китобхон кўз ўнгида яратилган поэтик манзара ёки ҳолат ҳам ташқи, ҳам ички ҳаракатлар, туйғулар орқали идрок этилади, ҳис қилинади. ўша таъсирчан манзарани яратишда шоир ё ёзувчи қўллаган тасвирий воситаларга сиртдан аҳамият берилмайди, асосий эътибор ўқиш жараёнида мазмунга, образнинг ички маъноларига жалб этилади. Аммо, таҳлил жараёнида ана шу маъноларни ифода этишга сафарбар қилинган

барча воситалар ўрганилади. Хилма-хил даврда яшаб ижод этган ижодкорлар яратган асарларни бадиийлик, ҳаётийлик ва таъсирчанлик мезонлари асосида ўрганиш мактаб адабий таълимнинг бош вазифасини белгилайди.

Адабий асарлардан эстетик таҳлилга таяниб маънавий сабоқ бериш, ёшларни маънавий баркамол инсонлар қилиб тарбиялаш, ҳам жисман, ҳам руҳан тетик, бақувват, комил шахсларни шакллантириш адабий таълимнинг етакчи вазифаларидан биридир. Ўқувчиларда таҳлил малакаси 5-7-синфларда шакллантирилиши, юқори синфларда эса бу малакани такокиллаштиришга эътибор қаратиш лозимлиги методик адабиётларда тилга олинган. Аммо, мазкур малакани шакллантириш учун бошланғич синфларда ўқувчилар маълум адабий тайёргарлик босқичидан ўтишлари зарур. Тўғри, илк босқичда бу ҳолат ўқувчининг ҳис этиш қобилияти орқали кўп даражада воқе бўлади. Ўқувчи завқланиш, таъсирланиш орқали мазмунни англаш сари боради. Таълимнинг кейинги босқичларида шу хусусиятга таяниб, ўқувчини фикрлашга ўргатилади, муҳокама - мулоҳазалари тингланади, зарур ўринлар ўқитувчи томонидан тўлдирилади, энди асар қурилиши, жанр хусусиятлари ҳақидаги бошланғич билимлар берилади.

Гап 5-6-синф ўқувчиларида шакллантирилиши зарур бўлган амалий кўникма ва таҳлил малакасига келиб тақалганда шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, таълимнинг бу босқичида ўқувчилар китобхон-лигига эришиш жиддий муаммо ҳисобланади. Китоб ўқимайдиган ёки бунга ҳаваси бўлмаган ўқувчидан дидли китобхонни «яратиш» ўқитувчининг ижодкорлигига, изланувчанлигига кўп даражада боғлиқ. Китоб ўқишни маънавий эҳтиёжга айлантира олган ўқувчигина эстетик таҳлил малакасини тўла эгаллаши мумкин. Китобхонлик даражаси юқори бўлган ўқувчилар юқори синфларда адабий жараённинг муҳим қонуниятларини, бадиий ижоддаги анъанавийлик ва бадиий маҳорат, услубий ўзига хослик каби тушунчаларни ўзлаштира оладилар.

Ўқувчиларда адабий таҳлил малакасини шакллантиришда ўқув дастури ва дарсликларнинг ҳам аҳамияти беқиёс. Педагогика фанлари доктори,

профессор Қ.Йўлдошев, филология фанлари доктори, профессорлар У.Норматов, Б.Тўхлиев томонидан яратилган «Ўзбек адабиёти» дарслик-мажмуалари бу соҳадаги ютуқлардан эканини таъкидлаш ўринли бўлади.

Ўқувчиларда адабий таҳлил малакасининг шаклланиши адабиёт ўқитувчиларининг билимига, дарс жараёнида самарали метод ва усулларни қўллаш даражаларига ҳам боғлиқ, албатта. Шу билан бирга дарсларнинг илмий-методик жиҳатдан тўғри ташкил этилиши ҳам таълим сифатини таъминловчи омилдир. 5-синфда А.Қодирийнинг «Жинлар базми» ҳикоясини ўрганиш бўйича дарс режасини эътиборингизга ҳавола этмоқчимиз: ўқув дастурида ҳикояни ўрганиш учун 3 соат белгиланган. Ажратилган вақтнинг биринчи соатида ҳикояни тўла ҳолда ўқиб, мазмунини ўзлаштиришга, ёзувчи ҳақида ўқувчиларга маълумот беришга эришишни режалаштириш мумкин.

Кейинги соатда эса ҳикоя ҳақида назарий билим бериш, А.Қодирийнинг «Жинлар базми» ҳикоясида ёзувчи воқеани тасвирлашнинг ўзига хос йўлини қўллаб, бир ҳодисани ҳам бола, ҳам ота тилидан баён этиш орқали асарнинг таъсирчанлигига, марказий муаммонинг – илмсизлик оқибатида инсон кулгили ҳолатга тушиб қолиши мумкинлигини жонли ва ҳаётий тарзда тасвирлашга эришгани баён қилинади. Дарҳақиқат, А.Қодирий Чўлпон, Фитрат, Бехбудий сингари жадидчилик ҳаракатининг иштирокчиси сифатида қўплаб асарларида маърифатпарварлик Ғояларини илгари сурган, илмсизлик жаҳолатни келтириб чиқаришини рўйи-рост тасвирлашга эришган, «Жинлар базми» ҳам бош қаҳрамоннинг ваҳм ичида бошидан кечирган ҳолатини ёритади, айти пайтда, содладил, оддий, илмсиз кишининг бошидан кечирган ҳодисалари орқали жамиятдаги иллатни фош этишга хизмат қилади.

Охириги соатда ўқувчилар эътиборини ҳикоянинг бадиий тил хусусиятларига қаратиш мумкин: ниҳоятда лўнда, содда, тушунарли тилда воқеа баён этилади. Нима учун ота ўз ҳикоясини бошлаганда ўғил кўрпага янада бурканиб олди? Нега отаси унга мийиғида бир кулиб қўйиб, ўз ҳикоясини бошлади? Ҳикоя сўнггидаги ўзига хос хотима қандай маънони ифода қилади? Ҳикояда қаҳрамон нутқидан ташқари муаллиф нутқи ҳам

иштирок этганми? Сиз бош қаҳрамон ҳолатини, «Жинлар базми»ни тасаввур эта олдингизми? ўзингиз шундай ҳолатга тушганмисиз? Бу каби саволлар орқали ҳикояни тўла таҳлил қилиш мумкин.

Демак, ўқувчиларда таҳлил малакасини таркиб топтириш ҳам назарий, ҳам амалий билимлар ва малакаларни бирлаштирувчи таълим жараёнини ўз ичига олади. Янгиланган таълим технологияси талабига кўра ўқувчини оддий тингловчи даражасидан фаол изланувчи, фикрловчи, ижодкор ўқувчи даражасига етказиш мақсади ана шундай амалий жараёнларда юзага чиқади.

Демак:

А) эпик асар образлари, сюжети ва композицияси, эпизодлари устида иш олиб бориш орқали асар Ғоясини, қаҳрамоннинг руҳиятини ёритишга ва адабий тимсол қиёфасини гавдалантиришга хизмат қилувчи тасвирларни танлаш, ифодали ўқиш, шарҳлашга интилиш муҳим аҳамиятга эга;

Б) асар матни устида ишлаш жараёнида бадиий тил хусусиятини ўрганишга ўқувчиларни йўллаш;

В) ёзувчи услубининг ўзига хос жиҳатларини аниқлашга эришиш воситасида ўқувчиларни санъат асарларини бадиийлик ва ҳаққонийлик тамойиллари асосида баҳолашга ўргатиш ниҳоятда муҳим аҳамиятга эга экан.

Эпизодлар устида ишлаш

Эпик асардаги эпизодлар устида ишлаш орқали китобхон қаҳрамонлар ҳаракат қиладиган маконга, воқеа – ҳодисаларга яқинлашади, бу ҳодисаларнинг жонли гувоҳига айланади.

Эпизод – асарга қамраб олинган ҳодисалар тасвирини узвий боғловчи бўғин ҳисобланади. Шу боис, алоҳида эпизодни асар воқеаларидан узилган ҳолда ўрганиш ва таҳлил қилиш мумкин эмас. Барча эпизодлар қаҳрамонларнинг асар воқеалари ичидаги яхлит характери, қиёфаси ва руҳиятини ёритишга, ҳодисалар оқимини табиий ҳаракатланишига таъсир кўрсатади. Яхлит сюжет ва композицияга эга бўлган бадиий асардан айнан ана шундай муҳим бадиий вазифани ижро этувчи бўғин – эпизод танланиб, уни бошқа эпизодлар билан боғлаб таҳлил қилиш орқали ҳодисаларга, қаҳрамонларга, асарнинг бош муаммосига нисбатан ёзувчи нуқтаи назарини, муносабатини ўрганиш мумкин.

Эпизодлар матндан танлаб олинади, шу боис қаҳрамон қиёфасини баҳоловчи далил, ҳодисалар моҳиятини очувчи асос бўлиб хизмат қилади.

Бадиий асар қурилмасини ташкил этган эпизодлардан аниқ мақсадни ёритишда фойдаланилади.

1. Агар ўқитувчи асар қаҳрамонларининг ўзига хос характер хусусиятларига эга эканликларини ёритиш мақсадида эпизодлар танланса, танланган эпизодлар шу мақсадни ёритишга ва асослашга мос тушиши лозим.

2. Танланган эпизодни асар воқеалари билан боғлаб ёритишга эришиш лозим, шу йўл билан ўқувчиларнинг бадиий асарга доир яхлит тасаввурлари шакллантирилади.

3. Ўқитувчи эпизоднинг турли жиҳатларидан турли мақсадда фойдаланиши мумкин. Айнан бир эпизод қаҳрамонларнинг турли ҳолатларини, ўй – кечинмалари ёки руҳиятдаги ўзгаришларни келтириб чиқарувчи восита сифатида ўрганилиши мумкин. Ўша эпизоддан воқеаларга муаллиф муносабатини аниқлашда ёки зиддиятлар моҳиятини ёритишда ҳам фойдаланиш мумкин.

Масалан: «Диёнат» романидаги тоҒа ва жиян муносабатлари мазмунини ёритишда Гулсара ая билан Отақўзининг суҳбати тасвирланган марзаралар муҳим аҳамиятга эга. Жигаргўшасининг изтироблари Гулсара аяни нечоғлик қийнаганини Отақўзи эшикни «қарс» этиб ёпиб чиққандаги икки букилиб «қулаши» орқали ёзувчи Ғоят таъсирли тасвирлаган. Санъаткор адиб А. Қаҳҳор ҳикояларида ҳам эпизодлар сюжетни ҳаракатга келтирувчи «куч», аяни пайтда, ҳар бир қаҳрамон руҳиятини ичдан ёритиш воситасига айланганлигининг гувоҳи бўламиз.

Ўқитувчи «Диёнат» романидаги етакчи қаҳрамоннинг мураккаб тимсолини ёритишга хизмат қилувчи лавҳалар, тасвирлар, воқеалардан мисоллар топишни ўқувчиларга топшириб, жавобларни умумлаштиришга, тўлдиришга киришади. Навбатдаги топшириқни ҳавола этади: мана бу эпизод асосида Отақўзига хос қандай сифатларни билиш мумкин:

«Нега энди мен ... қариган чоғимда ... сенинг ўғлингни деб, ўз виждоним, диёнатимга қарши иш тутар эканман?

Отақўзи қўлларини столга тираб, бутун гавдаси билан олдинга энгашди:

- Сиз... нима деяпсиз ўзи? Сизнинг виждонингиз қийналадиган нима иш қилди менинг ўғлим? Ё одамхўрликни тарғиб қилаяптими ўз диссертациясида?»

Ўқувчилар бундай эпизодлар тасвирини шарҳлаб, қаҳрамон қиёфасини ўз мулоҳазалари асосида ёритишлари лозим. Улар Отақўзи ва Номурод тоғанинг кўнглидан кечган мулоҳазаларини ўзлари ифодалашга уриниб кўрадилар. Ўз тажрибамизда ўқувчиларга айнан шундай ижодий иш тоширдак. Улар мураккаб вазиятлардаги қаҳрамон дунёсини барча зиддиятлари билан ҳис этиб, мулоҳаза ва тасаввурларини ёзма баён этишди. Мана шулардан бир мисол: «Отақўзининг ички кечинмаларини мен шундай тасаввур этдим: «У ўзини қўйгани жой топа олмай асабий ҳолатда хонанинг у бурчагидан бу бурчагига юрди. Вужудида титроққа ўхшаш туйғуни сизди. Бояга шаҳди бир оз пасайгандай, бўшашиб ўтирди. Кўнглида милт этган

учкунни ҳис этди. Бу - илинж туйҒуси эди. ТоҒаси уни кечирармикин? Энди бу ёҒи нима бўлади? ... Боши қаттиқ оҒриб, кўз ўнги қоранҒулашди. Виждони тўлҒаниб йўл қўйган хатоларини эсга солар, ўйлари чувалашиб, ўзи билан ўзи олишарди», - деб ёзган ўқувчи Баҳодир Нишонов.

«Асар воқеалари ечимини Сиз қандай ҳал этган бўлардингиз?» - деган ўқитувчи саволига ўқувчилар яна ўз мулоҳазаларини билдирдилар:

Ҳаётнинг тазйиқи остида Отқўзи диёнат ва виждонига қарши борган киши фожеага йўлиқишини англаб етди. Чинакам инсонийликни оёқ ости қилган шахс оқибатда ҳаётнинг шафқатсиз зарбасига учраши мумкинлигига амин бўлди. Отақўзи ўз хатоларини тушуниб етишига ишонса бўлади. Асарнинг хотимасини ана шундай тасаввур этиш мумкин», - деди ўқувчи Матлуба Обидова.

Дарҳақиқат, романнинг «Диёнат» деб номланиши ҳам бежиз эмас. Агар инсон одамийликни, диёнатини унутиб яшаса, даҳшатли фожеага дучор бўлади; ҳалоллик ва диёнатни ҳаётининг бош мезонига айлантирган инсонлар эса барчанинг меҳр-муҳаббатига сазовор бўладилар. Ўқувчиларни адабий таҳлилга йўллаш ва ижодий ишларга жалб қилиш воситасида инсон шахси билан ҳаётининг хилма-хил қирраларига улар эътиборини қаратиб ҳаётини хулосалар чиқаришга ўргатиш мумкин.

Демак, эпизодлар устида олиб бориладиган амалий иш қуйидаги босқичларни ўз ичига олади:

1. Танланган эпизод ўқувчига қандай таъсир кўрсатганини аниқлаш: Ушбу эпизод ўқувчи – китобхонни асар воқеалари, қаҳрамонлари оламига яқинлаштиришга хизмат қилдими? Эпизод тасвири қандай кечинма ё фикрларни уйҒотди?

2. Асарнинг сюжети ва композициясида танланган эпизод қандай аҳамиятга эга эканлигини аниқлаш, бу эпизод қаҳрамон характерини ёритишга хизмат қиладими? Асар воқеалари ривожига танланган эпизоднинг таъсирини ўқувчилар сеза олдиларми? - каби саволлар ечимини топиш.

3. Эпизодларни ўқувчиларга ифодали ўқитиш ва асар матнига боғлаб таҳлилга йўллаш.

4. Эпизодлар устида ишлаш босқичлари ўқувчиларнинг ёши, адабий тайёргарлик даражаси, китобхонлик савиясига мослаб ташкил этилишини ўқитувчи ёдда сақлаши лозим.

БАДИЙ АСАР ҚАҲРАМОНИ ҲАЁТИДАГИ ҲОДИСАЛАРНИ АСАР СЮЖЕТИ ВА КОМПОЗИЦИЯСИГА БОҒЛАБ ЎРГАНИШ

Умумтаълим тизимида ўқувчилар эпик асарларнинг сюжети ва композицияси ҳақидаги бошланғич назарий билимларни ўзлаштириб, бадий асарнинг барча унсурлари узвий бирликда асарга қамраб олинган ҳаётий образлар, қаҳрамонлар, ижтимоий-маънавий муаммоларни бошқа жанрдаги асарларга қараганда кўламлироқ тасвирлаш орқали салмоқли бадий

умумлашмалар яратишдай вазифани бажаришга ижодкор томонидан йўналтирилишини тушуниб оладилар. Хилма-хил асарларни ўрганиш давомида кўпинча воқеаларни ташқи жиҳатдан сюжет йўналишига кўра кузатиб, режа тузишни, ушбу режа асосида ҳодисаларни баён қилишга (5-6–синфларда); асар қаҳрамонларига хос сифатларни тасвирлашга (7-8–синфда); бадиий конфликтга, сюжет ва композиция воситаларига эътиборни қаратиб, улар орқали ёзувчи илгари сурган бадиий Ғоя моҳиятини ёритишга муваффақ бўлганлар (8-9–синфларда). Узлуксиз таълим тизимининг кейинги босқичларида эса ҳикоя, қисса, роман сингари эпик адабий тур жанрларининг фарқли, ўзига хос жиҳатлари билан талаб ва имкониятлар доираси мавжуд эканини ўқувчи янада чуқурроқ тушуниб олиши зарур. Хусусан эпик жанрдаги асарлар сюжет ва композицияси яхлит бутунликни ҳосил қилиб, катта миқёсли, салмоқдор Ғояни – эпик тафаккур тарзини ёзувчилар танлаган ҳаётий материал асосида, уни санъаткорона қайта идрок этиб, яхлит бадиий асар тарзида яратиши учун имкон бериши; сюжет унсурлари; воқеага кириш, тугун, воқеа ривож, унинг авж нуқтаси, ечим, хотима; композиция воситалари: асар сарлавҳаси, эпилог, жой тасвири, воқеалар содир бўладиган макон, пейзаж, портрет, бадиий деталлар, асар қисмлари (боблар, бўлимлар ва ҳ.қ.) эпизодлар, ҳолатлар тасвири ва бошқалар ҳаётнинг барча драматизми ҳамда чигалликларини ўзига, ўз қалбига сингдирган инсонни, бир қанча инсоний тақдирларини сюжетли-композицион тизим асосида замон ва макондаги ҳаракатини тасвирлашга хизмат қилади. ўқувчилар катта миқёсли эпик асар – романга хос жанр хусусиятларини роман – эпопеядан фарқлай олишлари, тарихий романни замонавий романдан фарқловчи жанр сифатларини, сюжет – композиция унсурларини бадиий вазифаси нимадан иборат эканини адабий таълимнинг кейинги босқичларида чуқур тушуниб олишлари талаб қилинади. Вальтер Скоттнинг жаҳон адабиёти тарақиётида муайян даврни ташкил этган тарихий романларига баҳо берар экан, Бальзак шундай ёзган эди: «Вальтер Скотт романни тарих фалсафаси даражасига кўтарди, у романга ўтмиш руҳини олиб кирди, романда драма, диалоглар,

портрет, пейзаж, тасвирини бирлаштирди, унга эпоснинг элементлари бўлган ҳақиқий нарсаларни киритди, ҳамда поэзияни энг оддий сўзларга хос бўлган самимият билан мустаҳкамлади».¹

Ўзбек адабиётининг Абдулла Қодирий, Чўлпон, Ойбек, А.Қаххор сингари сўз санъаткорлари ижодига назар ташласак, улардан ҳар бири ўз асарининг жанр имкониятларидан фойдаланиб яхлит ва уюшган сюжет ва композиция усулдаридан салмоқли ва кенг миқёсли эпик тафаккур тарзини яратишда ва уни ҳаётий ҳодисалар билан бетакрор бадиий образлар тимсолида тасвирлашга эришганликларининг гувоҳи бўламиз. Ўтган асрнинг 80-йилларидан бошлаб ўзбек адабиётида эпик жанрларнинг мураккаблашиш ҳолати юз берди. Ҳикоя, қисса, роман жанрларида яратилган асарларининг сюжет ва композициясидан мифлар, афсона ҳамда ривоятларга хос кичик сюжет қатламлари ҳам ўрин олади. Бундай асарларга хос бўлган мураккаб образли композициянинг тузилишидаги серқатламлик эпик тафаккурнинг кўламдор, сермаъно, оҳанг касб этишига сабаб бўлган. Хусусан, О.Ёқубовнинг «Кўҳна дунё» романини ўрганиш жараёнида ана шундай жиҳатларга ўқувчилар эътиборини қаратиш мақсадга мувофиқ бўлади².

Агар асар воқеалари ривожига эътибор берилса, сюжет «ўқи» ҳам, конфликт ҳам мустабид султоп Маҳмуд ғазнавий билан икки улуғ алломага, соҳта «Ҳакими даврон» Ибн Шаҳвонийга бориб тақалганлигининг гувоҳи бўламиз. Асарнинг Ғоявий мазмуни серқатламлиги билан ажралиб туради.

Ҳар бир қатлам мураккаб сюжет тармоқларининг бири билан боғланиб, муҳим маънони қамраб олган. Роман воқеаларининг бир учи жаҳолат гирдобидаги ғазнавийлар ҳаётига бориб тақалса, иккинчи учи юз бераётган адолатсизликлар моҳиятини англашга, сабабларини идрок этишга интилган улуғ алломаларга уланади, бошқа бир учи эса зулм ва истибдод исканжасидаги ҳаётда инсоний қадр-қиммати топталган инсонлар тақдирига, инсоний фожеаларга боғланади. Мифологик қатлам эса қаламга олинган

¹ Бальзак Оноре. Асарлар. 1-том. М., 1960, 34-бет.

ҳаётий ҳодисалар замиридаги фалсафани бўрттиришга, асарнинг фалсафий руҳини таъминлашга хизмат қилган.

Роман сюжетининг энг катта тармоғини икки улуғ алломанинг ҳаёти, кечинмалари, ўй-ҳаёллари ташкил этади, бир қанча сюжет линияларига бўлиниб кетади (Беруний ва Ибн Синонинг ёшлик чоғлари, интим ҳаёти, айрим асарларининг ёзилиш тарихига оид воқеалар ва бошқалар). Бироқ, буларнинг барчаси ягона Ғояни ёритишга йўналтирилганлиги туфайли яхлит эпик тафаккурни вужудга келтирган.

Яна шуниси муҳимки, Одил Ёқубов диққат марказига кўпроқ Маҳмуд Ҷазнавий ва соҳта Ибн Синони чиқариб, уларнинг кирдикорлари, кабиҳликларини очишга қаратилган воқеаларни ёритади. Бу воқеалар аввало подшолар, уламоларни фош этишга қаратилган, пировард натижада ҳар иккала салбий тип Ибн Сино, Беруний сингари улуғ даҳоларнинг матонатини, адолат ва ҳақиқат учун курашини кўрсатишга сафарбар этилган.

Роман воқеалари Маликул-шароб майхонасига кириб келган улуғ ҳаким Ибн Синонинг сирли ташрифи билан бошланади. Иккинчи бобда султон Маҳмуд Ҷазнавийнинг бедаво дард азобидаги ҳолати, воҳимали ҳаёллар гирдобидаги руҳияти ёрқин акс эттирилган. У саройга барча алломаларни тўплаб дардига шифо бўлгувчи «неъмат илоҳий»ни топиб беришни талаб этади. Беруний шоир Унсурий каби оддий чўпчакни ҳақиқат деб эълон қилишдан бош тортади. Ўз подишосига яхшилик қилиш ниятида унга мўъжиза ниҳол инъом этиб, бошидан жудо бўлган тўти ҳақидаги ривоят ибратли чўпчак эканини рўй-рост айтади. ДарҒазаб бўлган султон барча алломаларни саройдан ҳайдайди, икки вазирга ё «неъмат илоҳий»ни, ёки ҳаким Ибн Синони топиб саройга келтиришни буюради. Акс ҳолда ҳар иккисининг боши олиншини таъкидлайди. ҳақ сўзни сўзлаган Беруний зиндонбанд этилади. Ёзувчи ривоятда қўлланган детални асар воқеалари ичига моҳирлик билан олиб ўтади. «Неъмат илоҳий»га муносабат орқали асардаги персонажларнинг инсоний қиёфалари очиб берилган. «Неъмат илоҳий» рамзий ифода тарзида ҳақиқат ва адолатга бўлган муносабатни

ёркин акс эттириб, асар Ғоясига ёндош ҳолда ҳаракат қилади. Ўзича воқеалар ривожига иккинчи «туғун»ни ҳосил қилади. Воқеаларнинг асосий «туғун»и сирли ҳақиқи давроннинг пайдо бўлиши билан юзага келади. ҳаёти хавф остида қолган икки вазир Ибн Синони излаш ва топиш режаларини тузадилар. Маликул-шароб майхонасида пайдо бўлган Ибн Сино ўғирланади.

Улуғ Ҳакимга жуда ўхшаб кетадиган Абу Шилқим ибн Шахвоний ўзини Ибн Сино деб авомни тунаб юриб, беҳисоб бойлик орттирган, эндиликда Маҳмуд ғазнавийнинг қўл остида суюкли хотини ва қизи қолиб кетган Амир Алитегин саройида хизмат қиларди. Султон ғазнавийнинг Ибн Синони излаётганлигини эшитиб, эски одати хуруж қилиб, Ибн Шахвоний Ғазнага отланади. Бир чеккаси, омади келиб султоннинг ишончини қозонишни, шунда амир Алитегиннинг хотини ва қизини қутқазиб, биргаликда қочишни мақсад қилиб қўяди. Мақсади амалга ошса, амирдан энг юксак марҳаматлар тилашни дилига тугади. Аммо, қутилмаганда номаълум кимсалар уни ҳибсга олишди.

Қоронғу ертўлада шуларни ҳаёлдан кечирган Абу Шилқимнинг ҳолати куйидагича тасвирланади: «Хўп, у ёғи-ку, шундай бўлди, энди бу ёғи не бўлади? Тақдири не кечади? О қариб қуюлмаган нодон! Бир оёғинг гўрда турганида ҳазрат Ибн Сино бўлишни орзу қилган миясиз эшак!»

Сиртдан қараганда, Абу Шилқим тавбасига таянган кимсага ухшаб афсус чекади, аммо икки вазирнинг муддаоларини билгач, яна алдамчилик йўлига юради. Сохта Ибн Сино катта иззат-икром билан саройга келтирилади. Аммо саройда ҳақиқий Ибн Синони кўрган, билган одамлар бор. Султоннинг синглиси Хатлибегим икки вазирнинг тадбирларидан хабар топгач, Берунийдан ҳақиқий, Ибн Синони саройга чақиришни сўрайди. Воқеалар шиддат билан ривожлана бошлайди. Эътиборга сазовор жиҳати шундаки, асар воқеаларининг шиддати ошган сайин асар қаҳрамонларидан ҳар бирининг инсоний қиёфаси ва маслағи моҳияти ҳам шунчалик ёрқин намоён бўла бошлайди. Роман воқеаларининг ритмик зарби ҳам кучаяди,

таъсири ҳам ошади. Сокин оҳанглар билан мунгли, фарёдли туйҒулар йўҒрилган оҳанглар алмашилиб боради, вужудимиз инсоний дардга тўлиб-тошган муסיқа таъсирида гоҳи қалқиса, гоҳида жунбушга қолади, гоҳо бу туйҒулар оқимини англаш, ҳис этиш қийинлашади. Шундай вазиятларга авторнинг содда, равон нутқи воситасида аниқлик, ёрқинлик киритилади, тасвир конкретлаштирилади. Шу тариқа мураккаб ҳолатлар ва манзараларнинг бадиий тасвири билан талқин, талқин билан тадқиқу таҳлил уйҒунлашиб боради.

Романда икки буюк алломанинг ўй-хаёллари, кечинмаларининг нозик, таъсирчан, айти пайтда, чуқур мазмунни ифодалашга қаратилган бадиий тасвири етакчи ўринни эгаллайди.

Романдаги Садафбиби, Сабҳу, Бобо Хурмо каби персонажлар эса адолатсизликнинг, золимликнинг қурбони бўладилар. Абу Ғариб билан Абул Ғасанак эса сарой аъёнлари ва подшо билан ҳамфикр бўлиб яшаганликлари, ўз манфаатлари йўлида тубанликдан, алдамчиликдан тоймаганликлари туфайли чексиз иззат-икромга сазовор бўладилар.

«Ғақими даврон» Ибн Шаҳвоний-чи? қандай қилиб у енгилмас кучга айланди?

Ибн Шаҳвоний уни ўраб турган муҳит ва одамлар билан ҳаммаслак бўлиб иш юритгани учун енгилмас кучга айланди, илму идрок соҳиблари устидан Ғалаба қозонди. Аммо, унинг Ғалабаси муқаррар ва мустаҳкам Ғалаба эмаслигини сезиб тураммз. Ибн Шаҳвоний султон Ғазнавий ишончини қозонишга муваффақ бўлган бўлса-да, ҳамиша фош бўлишидан кўрқиб кун кўради, кўнглининг аллақаерида адолат ва ҳақиқат қарор топиши мумкинлигини ҳис этиб туради, таҳлика ичида яшайди. Шундай бўлса-да, сабаби бедаво дард ва ўлим шарпасидан ҳадик, телбанамо султонни йўлдан оздириш мумкинлигига ишонади. Шундай мудҳиш ишни амалга оширади. Инсоний бурч юзасидан саройга келган Ибн Сино ҳазратлари сохта ҳаким деб топилиб, қувҒин этилади, Ибн Шаҳвоний эса чин ҳақими даврон сифатида тан олинади. Юз берган ҳодисадан қаттиқ изтироб чеккан Беруний

кахр ва Ғазабдан тўлҒониб фарёд қилади: «Ё тавба! Бу гўзал олам, бу мусаффо осмон, бу ёруҒ юлдузлар, қўйингки, бу мукамал оламни бунёд этган худованди карим нечун ўз бандасини бундайин номукамал қилиб яратди? Агар бу фоний дунё, Абу Али, сен айтгандай буюк зарурат ва етук ақл-идрок асосига қурилган бўлса, нечун бу улуҒ қонуният бани башар ҳаётига келганда ўз кучини йўқотди?.. Нечун унга бошқа ҳеч бир тирик зотга ато қилмаган ўткир тафаккур ва етук ақл-заковат инъом этиб, бу ақл-заковатни тубанлик, разолат ва қабоҳат йўлида ишлатмоқни раво кўради».

Берунийнинг андуҳли сўзларига жавобан Ибн Сино кўҳна бир ривоятни сўзлаб, комил-ишонч билан шундай дейди: «...тубан эҳтирослар қанчалик зўр бўлмасин, бани одам, яъники, ақл-идрок барибир енгусидир!» Устоз Ибн Синонинг бу сўзлари асарнинг фалсафий руҳини гўёки умумлаштирган ҳолда уни пафос даражасига кўтаришга хизмат қилган. Икки улуҒ алломанинг видолашув онлари тасвири эса романнинг барча қатламларини бир тўпламга келтириб, яхлит ва салмоқдор умумлашмани юзага чиқарган: «Беруний биринчи бўлиб Абу Алини қучиб баҒрига босди.

- Алвидо, азизим. Дийдор кўришмоқ насиб этмаса рози бўл, жигарим! Кимки сени хор қилган бўлса, ўзи хор бўлсин!»

Дарҳақиқат, ҳаётини, имкониятларини илму идрок равнақига баҒишлаган буюк алломаларни қадрсизлантириб, хор этган кимсаларнинг ўзлари хор бўлишларини дил-дилигимиздан истаймиз, шундай бўлишига ишонамиз. Абу Убайд ал-Жузжоний хотиралари ҳам буни тўла тасдиқлаб турибди. Демак, ҳақиқат, адолатнинг қарор топиши муқаррар. ҳақиқат ва адолат эса илму идрокда. Шу боис, илму идрок тантанаси ҳам муқаррар! «Кўҳна дунё» романини ўрганиш давомида ўқувчилар ана шу ҳақиқат мазмунини англаб етадилар.

Маълумки, умумтаълим мактабларининг 8-9-синфларида асар мазмунини ўқиб ўрганиш ва қаҳрамонлар тимсолини тавсифлашга алоҳида эътибор қаратилади. Академик лицей талабаларига эса эстетик таҳлил тамойилларини ўргатиш адабий таҳлил дарсларини ташкил этиш орқали

омалга оширилади. Бу борада адабиёт ўқитувчилари қуйидаги методик талаблар ва тавсияларга амал қилишлари лозим:

1. Бадиий асарни ифодали, ижодий ёки шарҳлаб ўқиш усулларида фойдаланиб, ўқувчиларни мустақил фикрлашга, ўз таассуротларига таяниб таҳлил қилишга йўллаш мумкин.

2. Ўқувчини бадиий асарларни адабий-танқидий нуқтаи назардан баҳолашга ўргатишда қамровли таҳлил, қиёсий таҳлил, муаммоли таҳлил каби усуллардан фойдаланиш мақсадга мувофиқ.

3. Тадқиқот усулларига таяниб адабий асарларни ўрганиш ва таҳлил қилиш орқали ўқувчилар эстетик таҳлил тамойилларини ўзлаштиришга эришадилар, уларда адабиётшуносга хос малака куртаклари шаклланади.

4. Матн асосидаги таҳлил воситасида эса ўқувчилар ижодкор услубининг ўзига хос қирраларини аниқлашга, бадиий асар тилини ўрганиш асносида ёзувчи маҳоратига эстетик баҳо бериш имкониятига эга бўладилар. Натижада, уларда хилма-хил асарларни мустақил ўқиб ўрганиш ва бадиият талаблари асосида баҳолаш малакаси таркиб топади.

Ўқувчиларни қамровли таҳлилга йўллашнинг педагогик – методик талаблари қуйидагилардан иборат:

- узлуксиз таълим тизимининг барча босқичларида адабий турлар ва жанрлар; услуб ва маҳорат, бадиий асар тили, эстетик таҳлил тамойиллари, бадиий ижодда анъана ва новаторлик каби масалаларга оид назарий билимларни ўқувчиларнинг ёшига, билим даражасига, эстетик диди ва дунёқарашига мос ҳолда мунтазам сингдирилиб боришга эришиш;

- қамровли таҳлил усулидан муайян бадиий асарни чуқур ва кенг миқёсли ўрганишда фойдаланиш мумкин. Айни пайтда, ижоди ўрганилаётган сўз устасининг ижодий лабораториясига ўқувчиларни «олиб кириб» услуби ва маҳорати ҳақида мукамал ҳулоса чиқариш мақсадида кенг қамровли таҳлил усулидан фойдаланиш кўзланган натижага олиб келади. Ўқитувчи ҳар бир дарс соатининг ички қурилишини пухта ўйлаб ташкил этиши айни чоғда, аввалги дарс билан кейинги соатларни яхлит муаммо теварагига

мазмун ва мақсадига кўра узвий боғлай олиши зарур. Агар Абдулҳамид Сулаймон ўғли Чўлпон ижодини ўрганишга 6 соат белгиланган бўлса, ҳар бир соатнинг режасини кейингисига ҳар жиҳатдан занжир ҳалқалари каби боғлаб, ижодкор қиёфасини белгиловчи хусусиятларни дарсдан дарсга қадар тизимли ҳолда очиб беришга ҳизмат қилувчи усуллардан фойдаланиш керак. Қамровли таҳлил усули бу борада самарали натижаларга имкон яратади.

Қиёсий таҳлил усулидан ҳам ўқитувчи унумли фойдаланиши мумкин. Бу усулдан санъаткор яратган хилма-хил асарларни ўзаро қиёслаб ўрганиб, ижодининг ўсиш-ўзгариш босқичларини белгилашда, алоҳида асарларига қиёсий жиҳатдан баҳо беришда, ёзувчи ёки шоирлар услубларини ўзаро қиёслаб ўрганишда мақбул усул ҳисобланади. Бу усулнинг талаблари куйидагича:

1. Қиёслаб ўрганиш мўлжалланган асарларни ўқувчилар мукаммал ўқиб чиққан бўлишлари шарт. ўқувчиларнинг китобхонлик даражалари ҳар қандай таҳлил дарсининг самарасини белгиловчи бош омил ҳисобланади.

2. Қиёслаб ўрганиш кўзда тутилган асарлар ҳақидаги ҳар бир ўқувчининг мустақил фикрини ҳилма ҳил ижодий ишлар ташкил этиш орқали текшириб кўриш, сўнгра қиёсий таҳлил соатларини ташкил этишга эътибор бериш лозим.

3. Ўқувчининг қиёслаб таҳлил этишга мўлжалланган асарлар-дан муҳим ва мақбул эпизодларни, диалоглар, тасвирларни аниқ мақсад асосида тўғри ҳамда ўринли танлай олиши ниҳоятда муҳим.

4. Қиёслаб таҳлил қилишга танланган асар мавзуси, муаммо-лари, қаҳрамонлари, жанр имкониятлари жиҳатидан муайян ўхшашлик аломатларига эга бўлиши кераклиги ўқитувчининг диққат марказида туриши керак. Шундагина у тарихий мавзуда, роман жанри имкониятлари асосида яратилган тарихий шахслар: Улуғбек ва Бобур тимсолида О.Ёқубов билан П.Қодиров қандай эпик тафаккур тарзини бадиий акс эттирганликларини ўқувчиларга тушинтира олади. Натижада улар «Улуғбек хазинаси» романи

билан «Мирзо УлуҒбек» трагедиясини қиёслаб ўрганиб, қатор назарий билимларни (адабий тур ва жанрлар, услуб ва маҳорат, бадиий таҳлил томоийллари ҳақидаги) чуқурлашувига эришадилар. Бадиий тўқима образлар билан аниқ тарихий шахслар тимсолини яратишда ҳар бир ижодкор ўзига хос услуби ва маҳоратини намоён қилганлигига амин бўладилар.

Адабий таҳлил дарсларини ўқувчиларнинг маърузалари, реферат ишлари, адабий тақризлари асосида ташкил этиши ҳам қизиқарли, ҳам мароқли кечади, чунки ўқувчилар ўқитувчи тавсия этган мавзу доирасида мустақил ижодий иш олиб борадилар. Ўқувчиларнинг изланишларини эса ўқитувчи ташкил этади ва бошқаради.

Адабий таҳлил дарсларида тадқиқот методидан фойдаланишнинг муайян талаблари мавжуд:

1. Ўқувчига мустақил ўрганиш кўзда тутилган мавзу, мавзуга оид илмий, адабий – танқидий мақолалар, адабиётлар аниқ тавсия этилиши лозим.

2. Ўқувчининг мустақил изланишларини режалаштиришда ўқитувчи бевосита ёрдам бериши керак.

3. Ижодкор фаолиятини ўрганишдаги муҳим нуқталарни ўқувчи тўғри белгилаб олганлигини ўқитувчи назорат қилиши зарур.

4. Тадқиқоти давомида ўқувчи ижодкор яратган асарнинг мавзусига, жанрига, унда ёритилган ижтимоий-маънавий муаммоларнинг салмоғи ва аҳамиятига муаллиф нуқтаи назарига алоҳида эътибор қаратиши лозимлиги таъкидланиши шарт.

5. Ёзувчи маҳоратига бадиийлик, ҳаққонийлик талаблари асосида баҳо бериш – эстетик таҳлилнинг етакчи томоийллари эканлигини уқдириш.

6. Ўқувчи адабий асарларни мустақил ўрганиш орқали ҳар бир муаллифнинг миллий адабиёт равнақига қўшган ҳиссасини тасаввур эта олишига, адабий маҳсулотнинг эстетик қимматини ёрита олишига эришиш.

Адабий матнга таяниб таҳлил дарсини ташкил этишдан кўзланадиган мақсад ўқувчини амалий фаолиятга йўллаш; хилма-хил жанрдаги асарлар

матнига таяниб, бадиий хусусиятларини ўрганиш; бадиий асарнинг барча қисмлари билан сюжет – композиция унсурларини алоҳида ҳамда узвийликда муайян бадиий вазифани бажаришини ўқувчига чуқур тушунтириш; адабий асар тили сўз санъаткорига хос бадиий маҳорат кўзгуси эканлигини асослашдан иборат. Хусусан, шеър тузилиши, вазни, қофия тарзи, оҳанги, тасвирий воситалар, қахрамон қиёфаси, кечинма ё ҳолат замиридаги маънолар табиат тасвирига жо этилган кечинмалар мазмун моҳияти адабий матн асосида таҳлил қилинади.

Адабий матнга таяниб таҳлил юритишда қуйидаги тавсияларга амал қилиш фойдали:

1. Бадиий нутқнинг сочма, тизма кўринишда бўлиши, уларнинг фарқлари; шеърини нутқнинг оҳангли, вазни ва бандли нутқ эканлигини ўқувчиларга тушунтириб бериш. Насрий ёки драматик асарлар ҳам ўзига хос нутқ қурилишига эга эканлигини бадиий тил хусусиятларининг таҳлили орқали ёритишга эришиш.

2. Таҳлил давомида ёзувчи услуби ва маҳоратини намоён этувчи тасвирий манзаралар, рухий ҳолатлар, диалоглар ёки эпизодлардан, буюмлар тасвирига хос ёрқин мисоллардан ўринли фойдаланиш. Адабий асар матн тўлалигича муайян ижодкор кашф этган Ғоявий – бадиий концепцияни ёритишга хизмат қилишини асослаш.

3. Адабий матн китобхонга санъаткорнинг ижодий тафаккур тарзи, дунёқараши, шахсий сифатларига оид муайян хулосалар чиқариш имконини беришини далиллар орқали ёритишга эришиш.

Демак, адабий таҳлил дарсларини ташкил этишда хилма-хил метод ва усуллардан фойдаланиш мумкин. Дарснинг самарадорлик даражасини эса ўқитувчининг билими, ижодкорлик қабилияти, дарсни илмий – методик жиҳатдан тўғри ташкил этишдаги маҳорати белгилайди. Адабий таҳлил воситасида ўқувчининг бадиият оламига меҳрини, бадиий ижод намуналаридан хайратланиш ҳиссини уйғота олган ўқитувчи фаолияти самарали яқунланади.

ҚАҲРАМОНГА ТАВСИФ БЕРИШ ЙЎЛЛАРИ

Ҳар қандай адабий асар таҳлили ундаги қаҳрамонлар тимсолини ўрганиш орқали амалга оширилади. Эпик адабий турга мансуб ҳикоя, қисса, роман, эпопея сингари жанрларда яратилган асрларнинг сюжет, композиция унсурлари марказий қаҳрамонлар образини ёритишга йўналтирилган ҳолда шаклан яхлит ва узвий бирликни ташкил этган бўлади. Бош қаҳрамонлар тимсоллари орқали китобхон ёзувчининг ҳаётий муаммоларга, инсон шахсига, зиддиятли ҳодисаларга муносабатини англаб боради. Асарнинг барча шаклий унсурлари билан унинг мазмунини ёритишга хизмат қилувчи воситалар эпик тафаккур миқёсини юзага келтиради. Воқеадан воқеага қадар хилма хил инсоний кечинмалар, руҳий ҳолатлар, характерлар кўз

Ўнгимизда ўз нуқтаи назарини, имон – эътиқоди ва маслагини намоён этади. Улардан ҳар бири ўзига хос қиёфаси, ҳис – туйғулари, фикрлари, ўй-хаёллари билан фарқ қилади. Бири иккинчисига ўхшамайдиган мураккаб инсон оламининг ҳали англамаган жиҳатларига диққатимизни тортади. Адабий таълим жараёнида, хусусан, эпик асарларни ўрганишда ҳам ўқувчи эътибори яна инсон муаммосига қаратилади. Инсон ва уни қуршаб турган оламдаги чигал муносабатлар, ҳаётий зиддиятларни ўқувчи кузатиб, бу ходисаларнинг жонли гувоҳига айланади, ҳар бир масалага ўз муносабатини билдириш имконига эга бўлади. Бошқа адабий тур ва жанрларда яратилган асарлардан фарқли эпик адабий тур жанрларида яратилган асарлар қаҳрамон образи устида амалий иш олиб бориш учун ўқувчига катта имконият беради. Айниқса, катта миқёсдаги эпик асарларини таҳлил қилиш, ундаги қаҳрамонлар тимсолини ўрганиш масаласини оз фурсатда ҳал этиб бўлмайди.

Эпик асардаги қаҳрамон образи устида иш олиб борилганда ўқитувчи икки муҳим жиҳатга эътибор бериши зарур:

1. Асардаги қаҳрамонлар образи инсон тимсолини намоён этади.
2. Асар қаҳрамони ёзувчининг ижодий фантазияси, санъаткорлиги натижасида яратилган бадиий образдир.

Демак, ўқувчи онгида ана шу икки тасаввур ва тушунчани образлар таҳлили давомида уйғунлаштиришга эришиш лозим. Шундагина ўқувчи бадиий асарларни ўқиб ўрганиш маънавий эҳтиёжга айланиши кераклигини англаб етади. Бадиий умумлашмалар, асардан олган таассуротлари, ҳукм – хулосаси қандай ҳаётий асосга эга эканлигини уни ҳаяжонга солган асарлар марказидаги ҳаётий қаҳрамонлар мисолида тушуниб олади. Нима учун эзгулик билан ёвузлик, яхшилик билан ёмонлик ўртасада ҳамиша кураш кечади? Нима учун Инсон муаммоси ҳамиша адабиёт ва санъатнинг бош масаласи бўлиб келган? «Адабиёт инсоншуносликдир», - дейилишининг бойиси нимада? - каби саволларга ўқувчилар улар марказидаги образларни ўрганиш орқали жавоб қайтаришлари мумкин. Айни пайтда, образлар устида амалий иш олиб бориш давомида ўқувчининг ҳар бир образга нисбатан

муносабати, унинг хатти - ҳаракатини баҳоловчи маънавий меъёрлари, шахсий ҳукм – ҳулосаси юзага келади. У ўзининг мустақил қарашларини далиллар асосида баён этишга ўрганади. Мураккаб ҳаётий зиддиятларни енгиш, муаммоларни ҳал этиш малакасини ҳам эгаллаб боради... Образлар устида олиб бориладиган амалий иш ўқувчининг ҳодисаларни диққат билан кузатиши, таҳлил этиши, ўз баҳосини бера олиши, ҳолис муносабатининг шаклланиши учун асос бўлиб хизмат қилади. Бадиий асарларни ҳаққонийлик, ҳаётийлик ва бадиийлик талаблари асосида мустақил баҳолай оладиган ўқувчида зарур ҳаётий ва амалий кўникма ва малакалар ҳам шаклланган бўлади.

Бадиий асар устида ишлаш бир қанча ўзаро боғланган, айна пайтда мустақил босқичларни ўз ичига олади.

Булар:

1. Кириш машғулоти.
2. Асарни ўқиб ўрганиш.
3. Ўқитувчининг кириш сўзи.
4. Тарихий даврга шарҳ бериш.
5. Тушунилиши қийин сўзларни изоҳлаш.
6. Яқунловчи машғулот.

Кириш машғулоти, асарни ўқиб ўрганишни ташкил этади. Олдин, ўқитувчи ундан ёзувчи қиёфасини ўқувчилар кўз ўнгида яққол гавдалантиришда, ҳаёти ва ижодининг муҳим томонлари, услубининг ўзига хос қирралари ҳақида умумий тасаввур ҳосил қилишда фойдаланади.

Кириш машғулоти ёзувчилар (шоир) ижодини ўрганишга қаратилган дарслар учун замин ҳозирлайди. Ўқувчини ўрганиш кўзда тутилган асарни бадиий идрок этишга тайёрлайди, ижодкор фаолиятига ва асарларни ўрганишга қизиқиш уйғотади.

Кириш машғулотига ажратиладиган вақт синфлар ва ўқувчи-ларнинг ёш хусусиятлари, малакалари, мавзунинг мақсад вазифалари кўламига кўра

V-VII синфларда 5-15 минут; VIII-IX синфларда 15-30 минут; узлуксиз таълимнинг кейинги босқичларида 45 минут бўлиши мумкин.

Шу нуқтаи назардан кириш машғулотлари қуйидаги турларга бўлиш мумкин:

1. Асарнинг яратилиши ёки унда акс этган тарихий даврни тушунишга ёрдам берадиган кириш машғулотлари.

2. Адабий асар ёки унинг мавзуи ҳақида ўқувчиларда таассурот ҳосил қилишга мўлжалланган кириш машғулотлари.

3. Ўқувчиларнинг шахсий таассуротлари ёки амалий кузатишлари асосида ўтказиладиган кириш машғулотлари.

4. Таржимаи ҳолга доир кириш машғулотлари.

Кириш машғулотининг қисмлари қуйидагилардан иборат:

1. Ўқитувчининг кириш сўзи.

2. Ўқувчиларни суҳбатга тайёрлаш.

3. Асарни бадиий идрок этишга бағишланган кириш машғулотлари.

4. Тарихий шароит ҳақида маълумот бериш.

5. Асарни юзага келиши ҳақида маълумот бериш.

6. Ёзувчи таржимаий ҳоли ҳақида маълумот бериш.

7. Тушунилиши қийин сўз ва ибораларни изоҳлаш.

8. Расмлардан, адабий албомлар, ҳужжатли ёки видео фильмлардан фойдаланиш.

9. Тарихий-адабий музейларга бориш, ёзувчининг ижодий лабораториясига саёҳат уюштириш.

Ўтилган мавзунинг эслатиш – бадиий асар устида ишлашдаги муҳим омил ҳисобланади. Ўқитувчи ўтилган мавзунинг муҳим қирраларини ўқувчига эслатиши натижасида асарни ўрганишдан олдин маълум тайёргарлик кўникмаси ҳосил қилади. Ижодкор услубининг етакчи хусусиятлари, у яратган образлар тўғрисида, қаламга олган масалалар ва уларга муносабатини эслатиб, сўнгра янги асарни ўрганишга киришилса,

ўқувчи кейинги жараёнда аввалги билим ва малакаларга таяниб иш олиб боради.

Масалан, умумтаълим мактабларининг 9-синфида Хоразмийнинг «Муҳаббатнома» асари, Паҳлавон Махмуд, Сайфи Сароий ижоди ўрганилган. «Сухайл ва Гулдурсун» достонидаги ҳаёт ҳақиқатининг афсонавий тасвири, севги ва садоқатнинг, мардликнинг улуғланиши, қирғин келтирувчи урушларнинг қораланиши, «Муҳаббатнома»да ҳам ана шундай эзгу тушунчалар бадиий талқин этилганлиги эслатилса, ўқувчи тасавури кенгаяди. Шундан сўнг академик лицейларнинг биринчи босқичида ўрганиш режалаштирилган, ижодига хос хусусиятлари ёритилса, ўқувчи ўзбек адабиётидаги анъана ва новаторлик тушунчаларини ҳам англаб олади.

Асарни ўқиш – уни ўрганишдаги асосий босқич ҳисобланади. Асарни қисмларга бўлиб ўқиш, парча ё боблар асосида режа тузиб, ўқиб ўрганиш умумтаълим мактабларининг 5-7–синфларида қўлланилган усулдир.

Асарни у хоҳ лирик, хоҳ насрий ё драматик бўлсин, ифодали ўқишга ўргатиш 8-9–синфлар адабий таълимининг асосий вазифаларидан бири ҳисобланади. Ифодали ўқиш вазн, жанр, шакл, мазмун билан, ижодкор қўллаган тасвирий воситалар, урғу, оҳанг, асарнинг ички мусиқийлиги, лирик ё эпик тафаккур тарзи билан боғланади. Бундай назарий тушунчалар ўқувчига академик лицейлар таълимида берилади.

Ижодий ўқиш маълум қаҳрамонга хос нутқнинг мазмунини ўқувчи ўз нутқида жонли ҳамда таъсирчан сўзлаб беришидир.

Адабий асарни шарҳли ўқиш – унинг мазмунини ўқувчиларга тушунтириш, изоҳлаш ва талқин этишдан иборат. Асар таҳлиliga киришишдан олдин унинг яратилган даври, адабий жараёнда тутган ўрни ҳақида ўқитувчи шарҳ беради. Айрим мисра, ибора, байтлардаги сўзларга, асар қаҳрамонлари, воқеалар ривожига эса таҳлилда шарҳ берилади.

Драматик асарлар таҳлилида ўқитувчи шахсларнинг ҳаракати, ҳолати, шароитга шарҳ бериб тушунтиради.

Аруз вазнидаги Ғазалларни ифодали ўқишга ўргатишда хор бўлиб ўқиш усулидан ҳам фойдаланилади. Бу усул ўқувчининг рукнлар миқдорини, оҳангни англаб олишига ёрдам беради.

Хилъатин то айламиш жонон,

кизил, соруҒ, ёшил,

Шуълаи оҳим чиқар ҳар ён,

кизил, соруҒ, ёшил,

Шарҳи: қизил, сариқ, яшил ранглар уйғунлашган тўнли инсонга назарим тушгач, оҳим шуълалари ҳам шу рангларга бўялди, яъни олам ранг баранглик касб этди. Шоир лирик қаҳрамон либосида ҳақиқат манзараларини кўргандай ҳайратга тушмоқда (хор бўлиб ўқитилиб, мазмуни тўла шарҳланади).

Матн устида иш олиб бориш

Асарни ўқиб, мазмуни ўзлаштирилгач, матн таҳлиliga ўтилади. ҳар бир сўз ўқувчига тушунарли бўлиши керак.

Юқоридаги Ғазал матни устида ишлаш соатида матндаги тушунилиши қийин сўз ва ибораларга изоҳ берилади, луғат устида иш олиб борилади. Бадиий тил ва бадиий тасвир воситаларига ўқувчи диққати қаратилади:

Самуми оҳдин, ишқ саҳросин,

Эсар ул даий аро ҳар ён қизил, соруҒ, ёшил:

Ишқ саҳросини оҳим шамоллари (ўхшатиш, жонлантириш, муболаҒа) билан ранг баранг гулшанга айланттирдим. Энди бу даштда ҳам қизил, сариқ, яшил шамоллар эсиши аниқ.

Яъни, муболаҒали чизилган манзара шоирнинг ҳақиқатга интилиш ҳолатини, ҳақни излаш йўлида чеккан заҳматларини ишқ саҳросида саргардон кезган шамолларга, истироб қуюнларига айланган самум (гармсел)га қиёслаб тасвирлайди. Ғазал матнидаги тобдан – бадиий детал

вазифасини ўтаб, шиша, ойна деган маънони билдиради. Тобдан – иссиқ ўлкаларда эшик теппасидаги туйнукка қўйилган рангли ойна бўлиб, у иссиқни тўсишга (қайтаришга) хизмат қилган. Деталлардан Навоий олам ранглари калбага туйиб, вужудидан уйғун нур таратаётган комил инсон тимсолини жонлантиришда фойдаланган. «Олтин жом», «лаългун май» каби рамзлар, «сабза» сўзнинг маъноси ҳам шарҳлаб тушунтирилиши керак.

Май – ошиқ камолат босқичини забт этгунга қадар кечирган синовлар тимсоли. Олтин жом – синовлар даражаси, улканлик тимсоли. «Сабза» - ҳар бир инсон умрининг навқиронлик палласи, ёшлик даврига қиёс. Инсон ёшлик чоғида комиллик сифатларини эгаллаб, ҳақиқий ишқ ва эътиқод шаробини сипқормоғи лозим, зеро қизил, сариқ, яшил ранглар бирикувиға бундан яхши имкон йўқдур.

Шу тариқа лирик қаҳрамон тимсоли, Ғазал бадиияти ўрганилади. Насрий асарларда муаллиф нутқи билан қаҳрамонлар нутқи, диалоглар, пейзаж, жой тасвири, портрет тасвири, зиддиятлар тасвирига ўқувчи эътибори қаратилади.

А.Қаҳҳорнинг «Бемор», «Даҳшат» каби ҳикояларидан манзара тасвири, руҳият тасвири; «Юлдузли тунлар»дан пейзаж, диалогларга мисоллар келтириш;

«Ўтган кунлар» дан портрет тасвири ўқиб берилиши мумкин.

Адабиёт дарсларида маълум тарихий даврга шарҳ берилади, сўнгра шу давр адабиёти, ижодкорлари ўрганилади.

Масалан, 60 – йиллар ўзбек адабиёти ҳақида шарҳ (обзор) мавзуси ўрганилганда, шу даврнинг ижтимоий, сиёсий, маънавий ҳаёти ҳақида ўқувчига тушунча берилади. Сўнгра, 60-йиллардаги ижтимоий – адабий муҳит, унинг ижодкорларга таъсири, шоирларнинг ижтимоий ҳаётни поэтик талқин этиш тамойиллари, янгиликлари ёритилади. Шайхзода, Миртемир, А.Мухтор, Шукрулло, Э.Воҳидов, А.Орипов каби шоирлар ижодида илгариги 10 йилликлар ўзбек шеърятига хос декларативликка қарши пайдо бўлган майин лиризм, ҳаётбахш романтизм, ҳаётийлик мисоллар билан

ёритилади. «Тарсаки» (Миртемир), «У.Юсупов вафотига» (Шайхзода), «Баъзан» (С.Зуннунова), «Ойдин кеча» (Э.Воҳидов), «Куз» (А.Орипов) сингари шеърларга хос самимият, гуманистик лиризм, ҳаётга жиддий муносабат, танқидий қараш – янги, замонавий шеърятнинг шаклланиши учун асос бўлганлиги ёритилади. Шундан кейин шу давр ҳосиласи бўлган ижодкорлар ва улар яратган асарлар ўрганилади.

Агар «XV аср биринчи ярми ўзбек адабиётига обзор» мавзуси белгиланган бўлса, ўқитувчи бу давр адабиёти тарихий шароит, адабий муҳит билан боғлиқ тарзда ривожлангани, адабиёт тарақиётига ўзбек халқ оғзаки ижоди таъсирининг сезиларли бўлгани ҳақида сўз юритилади. Атойи, Гадоий, Дурбек, Лутфий, Саккокий, Хофиз Хоразмий, Амирий, Яқиний каби шоирлар оғзаки адабиёт таъсирида ижод қилганлар. Мунозара жанри кенг ёйилган, халқ оғзаки ижодига хос сюжетлардан фойдаланиш, бадиий тасвир воситаларида, лирикада халқ мақолларидан фойдаланиш ҳолати ҳақида гапирилади. «Девону луғати турк»да 20 дан ортиқ бахсни ифодаловчи тўртлик мавжуд; «Қутадғу билиг»да савол-жавоб шаклидаги фикрлар мавжуд. Яқинийнинг «Ўқ ва ёй», Юсуф Амирийнинг «Чоғир ва банг» ва бошқаларда ҳаётдаги, инсон характеридаги яхши-ёмон жиҳатлар мажозий тарзда ёритилган.

XV аср биринчи ярмида туюқ жанри ривожланганлиги афсонавий мифологик образлар (пари, дев, Хизр каби) кенг тарқалганлиги таъкидланади. Юсуф, ой, қуёш, олов сингари анъанавий тимсоллар кўплаб учраши айтилади, мисоллар келтирилади. Бу кейинги соатларда ижоди ўрганиладиган шоирлар яратган асарларни чуқур англаб, таҳлил юритишда хизмат қилади.

Яқунловчи машғулотлар – маълум ижодкор ҳаёти ва ижодини тўла ўрганиб бўлингач ёки айрим йирик асарларни бир неча соатлар давомида ўрганиб бўлингандан сўнг ўтказилади. Бундай машғулот:

1. Ижодкор шахси, услуби, ижодий фаолияти ҳақида яқуний мулоҳаза, хулосалар чиқариш мақсадида;

2. Ижодкорнинг ўз даври адабиёти равнақига кўшган ҳиссасини белгилаш, адабий жараён хусусиятларини тушуниб боришга;

3. Йирик шеърӣ, насрий ё драматик асарни ўрганиб, таҳлил қилиб, зарур илмӣ, адабий ва тарбиявий хулосаларга келиш мақсадида ташкил этилиб, ўрганилган мавзу марказидаги масалалар ечимига хулоса ясашга хизмат қилади;

Масалан, академик лицейларнинг иккинчи босқичида Чўлпоннинг ҳаёти ва ижоди, «Кеча ва кундуз» романи ўрганилгач, якуний машҒулотни конференция дарс шаклида ташкил этиш мумкин. Якунловчи машҒулотлар чорақ, ярим йил ва ўқув йили якунида ҳам ўтказилади.

Адабий асар таҳлили методикаси адабиёт ўқитиш методикаси фанининг алоҳида ва муҳим бўлими ҳисобланади. Адабий таълимнинг сифати, самараси ва замон талабларига жавоб бера олиш даражаси кўп жихатдан адабий асарларни ўрганиш қандай ташкил этилганлиги билан белгиланади. Адабий таълимни илмӣ методик йўналишда олиб бориш, адабий асарларни умумтаълим тизимида эстетик тамойилларга таяниб ўрганишни ташкил этиш, самарали таълим методларини ишлаб чиқиш, ноанъанавий усул ва воситаларни яратиш адабий асар таҳлили методикасининг умумий назарий масалаларини ташкил этади.

Ўқувчилар билан бадиий асарни таҳлил қилиш йўллари

Ўқувчиларда адабий таҳлил малакасини шакллантиришнинг асосида бадиий асарни ўрганиш ётади. Адабий таҳлил асарнинг эстетик хусусиятларини ўрганишдир. Таҳлил давомида ўқитувчи асарнинг бадииятига ўқувчи диққатини жалб этишни кўзда туттади.

Ўқувчиларда адабий таҳлил малакасини шакллантиришда ўқитувчининг адабиётшуносликка, адабиёт тарихи ва назариясига оид янги билимларни мунтазам ўзлаштириб бориши, яхлит ҳолдаги адабий-назарий билимлари даражаси ижодкорлик иқтидори муҳим аҳамиятга эга.

Дарс жараёнида асар таҳлилини тўғри ташкил этиш, аниқ мақсадли усулларни танлай олиш, дарсни илмий – методик асосда ташкил этиш, ўқувчиларни таҳлилга йўллаш, намунавий таҳлил дарсини ўтказиш, ўқувчиларни энг кўп даражада мустақил фикрлашга ундаш – адабий таҳлилдан кўзланадиган таълимий мақсадлар ҳисобланади. Адабий таҳлил орқали ўқувчиларнинг эстетик дидларини ўстириш; ижодкорлик қобилиятларини ривожлантиришга эришиш ва маънавий сифатларни камол топдириш эса бош муддаодир.

Адабий таҳлил ўқув ва филологик таҳлил турларига бўлинади.

Ўқув таҳлили ўқувчиларнинг ёши, психологик ҳолати, савияси, дунёқараши, билим даражасига боғлиқ ҳолда ташкил этилади. Ўқув таҳлили мактаб адабий таълимининг мақсад ва вазифаларидан келиб чиққан ҳолда филологик таҳлил усулларига таянилади, аммо академик лицей ёки касб – ҳунар коллежлари адабий таълимида мавзуларни илмий йўсинда асослаш маълум меъёрни саклаган ҳолда амалга оширилади.

Ўқув таҳлилининг вазифалари куйидагилардан иборат:

1. Ўқув дастурида белгиланган адабий асарлар матнининг ўқувчилар томонидан тўла ўқиб ўрганиш ва ўзлаштиришларига эришиш.
2. Асарнинг жанр талаблари ва услуб хусусиятларига оид муайян назарий билимларни ўқувчилар ўзлаштиришларига эришиш. Амалда бу билимларга таяниб адабий асарни мустақил ўқиб ўрганиш ва таҳлил қилишда қўллаш малакасини таркиб топтириш.
3. Бадиий асарни ҳар қандай ўқувчининг мустақил таҳлил қила олиши учун жарур амалий кўникма ва малакаларни шакллантириш.
4. Асар бадииятини ўрганиш воситасида ўқувчиларнинг эстетик дидларини ўстириш, мустақил фикрлаш салоҳиятларини такомиллаштириш, оғзаки ва ёзма нутқини ривожлантиришга энг кўп даражада имкон берувчи самарали усуллардан фойдаланиш.
5. Асарга хос бадиий тафаккур тарзини ундаги қаҳрамонларга боғлаб ўрганиш орқали ўқувчилар маънавиятини тарбиялашга, комил инсонга хос

сифатларни камол топтиришга, ижодкорлик сифатларини юксалтиришга эришиш.

Демак, адабий таҳлил жараёнида нафақат адабий асарнинг бадиий ўзига хослик хусусиятлари ўрганилади, балки хилма - хил услуб эгаларининг ўзига хос услуби, маҳоратини мастақил ўрганиш ва эстетик тамойилларга таяниб баҳолаш малакаси ҳосил қилинади, назарий билимлар ва амалий малакалар шакллантирилади, маънавият тарбияси амалга оширилади.

ВОҚЕАЛАР РИВОЖИДА САБАБ, ОҚИБАТ АЛОҚАЛАРИНИ АНИҚЛАШ ЙЎЛЛАРИ

Илмий методик адабиётларда «мустақил фикрлаш инсон олдида турган муаммони, мақсад ва вазифаларни белгиланган ҳолда ўз билими ва ҳаётий

тажрибаларига таяниб турли йўл, усул, воситалар ёрдамида, ўзининг интеллектуал имкониятлари даражасида мустақил равишда ҳал қилишдан иборат бўлган ақлий фаолиятидир», - деб таърифлаган¹. Китоб устида ишлаш жараёнида ўқувчида айти шу хусусиятлар таркиб топтиради. Китоб устидаги фаолият ўқувчининг мустақил фикр юритишидан ўқув топшириқларининг мантикий ечимини топишига, асардаги сабаб-оқибатларини аниқлашга йўллайди. Психология (руҳшунослик) фанида белгиланишича у қуйидаги босқичлардан ташкил топади:

- 1) ўқувчи олдида аниқ қўйилган ўқув мақсадини қўйиш;
- 2) ўқувчининг бу мақсад моҳиятини англаш;
- 3) мақсад ва топшириқни ҳал қилиш йўллариини ўқувчининг тасаввур этиши ва ўз тахминлари фарзандларини яратиб, уларнинг тўғрилигини аниқлашга киришиши;
- 4) қўйилган масала ечимини топиш ва асар воқеалари ривожини кузатиб, сабаб, ўрганиб оқибат алоқаларини ўз мантикли, асосли хулосаларини юзага келтириши.

Ўқувчилар ўз тараққиётининг турли босқичларида турлича фикрлайдилар, турли нарсаларга қизиқадилар ва ўқув топшириқларини, адабий асарларни турлича ҳис қиладилар. Шундан келиб чиққан ҳолда улар билан китоб устида иш олиб бориш жараёнини ҳам турлича ташкил этилиш керак.

Ўқувчилар жисмоний ва руҳий тараққиётининг ўсмирлик даврида, яъни 7-8-синфлар ўқувчиларида назарий фикрлар анча ривожланган бўлади. Улар китоб устида ишлаш жараёнида кўпроқ мустақил фикр билдиришга, матн таҳлилига йўлловчи савол-топшириқларни мустақил бажаришга интиладилар. Ўзаро тортишувлар, мунозаралар, ҳар хил муҳокамалар бу ёшдаги боланинг ички эҳтиёжидир. Синфлар юқорилаб борган сари ўқувчилар кўпроқ танқидий мулоҳаза юрита бошлайдилар; китоб устида ишлаш жараёнида асарлар мазмуни юзасидан кўпроқ саволлар бера

¹ К. □ усанбоева

бошлайдилар. Ўқувчилар шу ёшга етгунларича таълимнинг олдинги босқичларида уларни бунга тайёрлаш, ҳар бир босқичнинг ўзига хос вазифаларини аниқ белгилаб олиш ва уларни бажаришга қатъий риоя қилиш керак бўлади. Токи бирон босқичда боланинг руҳий ва жисмоний имконияти бекорга кетмасин, иштиёқи сўниб қолмасин. Албатта бу борада ўқитувчининг ўқув материални қандай тақдим этиш ва берилган топшириқларни ўқувчи китоб устида ишлаш орқали қандай ҳал қилганлигини аниқлаши, сўраши жуда катта аҳамиятга эга.

7-синф «Адабиёт» дарслигига киритилган Шукур Холмирзаевнинг «Ўзбеклар» ҳикоясини ўқиб ўрганиш, китоб устида ишлаш, яъни ҳикоя матни устида ишлашда аввало асарнинг мазмун моҳиятини ўқувчилар чуқур тушуниб олишларига эришиши муҳим аҳамиятга эга. Матн устида ишлаш жараёнида ўқувчиларга қуйидагича муаммоли саволлар тарқатилади:

1. Асар қаҳрамонларидан қай бирини чинакам ўзбек дейиш мумкин?
2. Ҳикоянинг қайси қаҳрамони қайси хусусиятларига кўра сизга маъқул?
3. Сиз чинакам ўзбеклик ҳақида қандай фикр билдира оласиз? Чин одамлик ҳақида-чи?

Шундан сўнг асар образлари, конфликтлари, бадиий тилини ўрганишни ташкил этиш мумкин.

Бугунги таълим зиммасида бола шахсини бош қадриятга айлантириш, маънавиятни шакллантиришни таъминлаш; ўқувчини мустақил фикрлашга ўргатиш; билим бериш ва тарбиялаш учун унинг ўзини ҳаракатга ундаш, ўзига кашф этиш лаззатини туйдириш таълим жараёнида педагогик ҳамкорлик ҳукмронлик қилишига эришиш, асарлар қаҳрамонларига Ғоянинг ифодачиси, ижобий ёки салбий образ деб эмас, жонли инсон деб қарашга эришиш, адибларнинг асарларида уларнинг шахси у ёки бу даражада акс этганлигини ўқувчига аниқлаш, асарлар қаҳрамонлари кечинмалари ва ҳатти-ҳаракатлари орқали уларнинг шахсини баҳолашга ўқувчини ўргатиш сингари салмоқли вазифалар бугунги адабий таълимда китоб устида ишлаш

орқали бажарилиши кўзда тутилади. Бу вазифаларни бажаришда миллий тарбияшунослигимизга кириб келган «янги педагогик технология» номи билан таълимда қўлланилаётган ва ўз самарасини берадиган методлардан ҳам фойдаланиш мумкин. «бхбхб», «Ақлий ҳужум», «Қароролар шажараси» сингари методлардан ҳам китоб устида ишлаш ва бадиий асарларни таҳлил қилишда фойдаланиш самара беради.

Демак, 5-7-синфларда китоб устида ишлашда кўпроқ ўқитувчининг раҳбарлигига таяниб, асарни ифодали ўқиш; матн устида ишлаш; образларни ўрганиш ва асар Ғояси, бадиий тили, асарнинг сюжет ҳамда композицияси ҳақидаги билимларни мустаҳкамлашга эришилса, юқори синфларда ўқувчини мустақил фаолиятига шароит яратишга кўпроқ эътибор қаратилиши керак. Ўқувчи китоб билан кўпроқ мустақил ишлашга ўргатилса, шубҳасиз, унинг амалий малакалари шаклланади ва такомиллашади. Бунда хилма-хил жадвалларни тўлдиришни уй вазифаси сифатида топшириш ҳам яхши натижа беради. Масалан: катта миқёсли эпик асарлардан маълум парчаларни синфда ўқиб ўрганиш, асарни тўла ҳолда ўқиб чиқишни ўқувчига тавсия қилишнинг ўзи етарли эмас. Ўқувчи китобхонлигини ташкил этиш учун асардан жой тасвири, деталлар тасвири, руҳият тасвири, портрет, пейзаж тасвирлари берилган ўринлардан мисолларни жадвал асосида ёзиб келишни топшириш ҳам ўқувчини бадиий асар билан ишлашга ўргатади.

БАДИИЙ АСАРДА МУАЛЛИФ НУҚТАИ НАЗАРНИ АНИҚЛАШ

Инсон маънавиятининг соғломлашуви унинг фикрлари ва хатти-ҳаракатларида акс этади. Умумтаълим мактаблари, академик лицейлар ва касб-ҳунар коллежлари адабий таълимида ҳам ўқувчининг табиатан мавжуд бўлган сифатларини уйғотиш ва уларнинг ривожланишига маълум мақсад асосида кўмаклашиш билан тарбия бериш кўзда тутилади. Тарбия бадиийлик, ҳиссиёт ва самимийлик билан уйғунликка кечади. Бадиий тарбия

билим, кўникма билан бирга ҳаётнинг ранги, оҳанги, моҳиятини очиб беради. Тарбия жараёнидаги ҳиссиёт ва самимият унинг таъсирчанлиги ҳамда табиийлигини таъминлайди.

Талабаларга қатъий ишонч билан бериладиган билимлар ҳиссиёт билан суғорилгандагина уларнинг руҳиятига киради, чуқур ўрнашади. Бу йўлда таълимдаги анъанавий ва ноанъанавий таълим методларидан фойдаланилади.

Анъанавий таълим методларидан суҳбат методидан фойдаланиш орқали ўқувчиларнинг фикр мустақиллигини таъминлаш тезлаштирилади. Бадиий асар юзасидан эркин суҳбатлар, савол-жавоблар воситасида ўқувчиларга берилган эркинлик туфайли мустақил тафаккурларнинг шаклланишида бу метод катта аҳамият касб этади.

Тадқиқот методидан фойдаланиш орқали ўқувчиларда далиллар тўплаш, уларни назарий жиҳатдан таҳлил қилиш, тизим солиш ва умумлаштириш кўникма ва малакалари такомиллаштирилади. Бу методдан фойдаланилганда ўқувчилар ўз фикрларини илмий-амалий асослашни ўрганадилар.

Касб-ҳунар коллежлари адабий таълими жараёнида таққослаш методидан фойдаланиш воситасида ўқувчиларга ўз фикрини қатъий асослашга қарашларини эса далиллашга имкон берилади.

Таълимда индукция методини қўллаш воситасида хусусий жиҳатлардан умумий ҳолатларга ўтувчи хулосаларга олиб келувчи муаммоли масалаларни кўйиши ва ўқувчиларнинг мустақил мулоҳаза юритиб хулосаларни чиқариб, умумлашмалар қилишига кўмаклашилади. Бу метод ўқувчиларнинг тафаккур мустақиллигини таъминлашда салмоқли самара беради.

Коллежлар адабий таълимида дедуктив методни қўллаганда, яъни умумий ҳолатлардан хусусий жиҳатларга ўтиш жараёнида ҳам ўқувчиларни мустақил фикрлаш салоҳиятини такомиллаштиришга эришиш мумкин. Ўқувчиларнинг умумийдан хусусий жиҳатларни ажратиши, ўз фикрларини асослаши ва хулосалар чиқариши бу метод ёрдамида амалга ошади. Адабий

таълим жараёнида бу методларни биргаликда қўллаш ҳам яхши самара беради.

Бугунги миллий тарбияшуносликка «Янги педагогик технология» ёки «Интерфаол методлар» номи билан кириб келаётган методлар ҳам ўқувчилардан ортикча рухий ва жисмоний куч сарфламай қисқа вақт ичида юксак натижаларга эришиш мақсадини кўзда тутди. «Ақлий хужум» методи ўқувчиларнинг дарс жараёнидаги фаоллигини ошириш, уларни эркин, мустақил мулоҳаза юритишга ундаш, ҳаммани бир қолипда фикрлашдан озод қилиш, маълум мавзу юзасидан ҳар хил фикрларни тўплаш ва масалага ижодий ёндашувини таъминлайди. Биз қуйида касб-ҳунар коллежлари ўқув дастурида белгиланган П.Қодировнинг «Юлдузли тунлар» романини анъанавий методлардан фойдаланиб адабий талқин ва таҳлил усулларига таяниб муаллиф нуқтаи назарини ўрганиш асосидаги дарс намунасини ҳавола қиламиз.

Маълумки, тарихий мавзудаги асарларни ўрганишнинг ўзига хос мураккаб жиҳатлари мавжуд. Тарихий роман ёки драма марказида тарихий шахслар образи ҳаракат қилади. Асар сюжети анна шундай шахслар биографиясига асосланади. Бу ўринда ўқувчиларга роман сингари катта эпик асарларнинг жанр хусусиятлари ҳақидаги назарий билимлар билан бирга тарихий асарларга хос тарихий ҳақиқат ва бадиий тўқима тўғрисида назарий тушунча бериш мақсадга мувофиқ деб ўйлаймиз.

«Юлдузли тунлар» романи марказида ҳам реал тарихий шахс – саркарда, шоҳ ва шоир Бобур образи туради.

Шундай саволнинг кўндаланг бўлиши табиий: тарихий романнинг ўзига хослиги нималардан иборат? Тарихий мавзуга мурожаат этишнинг қандай мураккаб томонлари мавжуд?

Буюк танқидчи В.Г.Белинский тарихий мавзуга қўл урушнинг кўпгина мураккаб жиҳатларини ёритиб, жумладан қуйидагиларни баён этган эди: «Тарих бизга бўлиб ўтган воқеаларни авра томонидан, саҳнавий томонидан кўрсатади, ичкарида бўлаётган ҳодисалар устидаги пардани кўтариб

ташламайди, бу воқеалар замирида рўй бераётган ҳодисалар ҳам, уларнинг кундалик, оддий ҳаётдаги инъикоси ҳам бекилиб қолади. Роман тарихий воқеаларнинг ички томонини, уларнинг авра-астарини ростакамига очиб беради. Тарихий романнинг ўзига хослиги шундаки, у қайси бир мамлакат ва ёки қайси бир халқ ҳаётига мурожаат қилмасин, барибир, унинг асосида ҳаққонийлик тушунчаси ётади. Тарих фани билан санъатнинг қўшилиш нуқтасида тарихий роман туғилади. Шунинг учун ҳам тарихий роман тарихни Яна ҳам тўлдиради, яна ҳам бойитади, бинобарин, у – тарихнинг ажралмас бир қисми ҳамдир»¹.

Демак, тарихий роман асосида ҳаққонийлик ва замонавийлик тушунчаси ётади. Бошқача қилиб айтганда, тарих ва замонанинг умуминсоний ва умумбашарий муаммолари ҳар қандай тарихий асар мазмунининг асосини ташкил этади. Тарихий роман шу икки омилнинг бадиий синтезидан ташкил топади. Тарихий мавзудаги асарларни ўрганишдан олдин ўқувчиларга ана шу мазмундаги назарий тушунчалар ёритилиши лозим.

Замонавий мавзуда ижод этган адиб, бугунги кун кишиларини ўйлатган ижтимоий, маънавий-ахлоқий муаммоларни замондошимиз характерини яратиш орқали тадқиқ этиб, замондошимиз интилишлари, курашлари тимсолида таҳлил этади. Фаровон турмушимизнинг янада равнақ топишига тўсқинлик қилаётган иллатларни, айрим сабабларни ҳаққоний ёритиш орқали ижтимоий-маънавий тараққиётга ҳисса қўшади. Тарихий мавзуда қалам тебратган адиб ҳам ўтмиш ҳаётига объектив муносабатда бўлиб тарихий ҳақиқатни бадиий ҳақиқатга айлантириш жараёнида реализм методининг ижодий принципларига таянган ҳолда иш кўриб, ҳаққоний бадиий образлар яратишга бор имкониятларини сафарбар этади.

Англашиляптики, замонавий ёки тарихий мавзуда қалам тебратаётган адибларимизни умумий ва ягона мақсад бирлаштириб турибди: ҳаётий ҳодисалар ичига чуқур қилиб бориш орқали инсон шахсининг янги

¹ В.Г.Белинский. Собр.соч. в трех томах, Т2 ГИХЛ, -М.: 1984г. стр. 40

кирраларини бадиий кашф этиш, инсон характерининг, рухий оламининг такрорланмас бадиий тасвирини яратиш орқали китобхонга эстетик завк бағишлаш, тарих сабоқларини замонага хизмат қилдириш ёки бугунги куннинг истиқболи учун курашга чорлаш. Санъаткор адибнинг бор истеъдоди тарихий ҳақиқатлардан бадиий ҳақиқат яратиш жараёнида намоён бўлиб, ҳақиқатларнинг инсон ҳаётида тутган ўрнини бадиий сўз ёрдамида тасвирлаш, ҳақиқатларнинг асл маъзини очиш орқали бадиий таъсир кўрсатиш чоғида юзага чиқади. Етук адиблар томонидан яратилган романлардаги тарихий воқеалар ҳам ана шундай таъсир кучини ҳосил этишга хизмат қилади.

Таниқли адиб Пиримқул кодиров ҳам ана шундай самарали йўлдан бориб, ҳаётий материалдан ва фактлардан таъсирчан бадиий образлар яратишда фойдаланган. Моварауннахр ва Хуросонда XV аср охири ва XVI аср бошларида содир бўлган бир қатор тарихий воқеалардан муаллиф ягона ва яхлит бадиий концепция яратишда фойдаланган. Табиийки, у бир қатор тарихий манбаларга, ҳужжатлар ва бадиий асарларга ижодий муносабатда бўлган. қаламга олинган тарихий ҳодисалар яхлит ва серқирра, мураккаб ва зиддиятли инсон характерини яратишга йўналтирилган. Бу – Бобур Мирзодир.

Маълумки, Бобур Самарқандни эгаллаб, марказлашган кучли давлат барпо қилишни орзу қилган. Лекин Шайбонийхон қўшинидан енгилиб, ўз юртидан узоқларга кетишга мажбур бўлган. ҳаётининг сўнгги йилларида у ҳиндистонга юриш қилиб, бобурийлар давлатига асос солди. Бу ўлкани забт этиб, фақат бойлик орттиришни кўзлаган фотиҳлардан (масалан, Маҳмуд ғазнавий, Чингизхон) фарқли ўлароқ, Бобур умрининг сўнггига қадар шу ўлкада яшади, мамлакатдаги феодал тарқоқликка чек қўйишга ҳаракат қилди, диний масхаблар ўртасидаги низоларни бартараф этишга интилди, илм-фан ва маданиятни раванқ топтиришга ҳисса қўшди, қатор асарларини яратди.

Ёзувчи П.Қодиров Бобур ҳаётининг энг драматик паллаларини қаламга олиб, тасвир марказига унинг инсоний дунёсини, кечинмалари, нозик

туйғулари, дил изтироблари, уй-хаёллари, мақсад ва интилишларини бадиий акс эттирган. Қахрамоннинг мақсад ва интилишлари йўлидаги шиддатли кураши эса асардаги Ғоявий-бадиий концепцияни ҳаракатга келтирувчи кучга айланган. Табиийки, буларга осонлик билан эришилмаган. Тарихий ходисалар ва тарихий шахслар ҳаётини тасвирлашнинг ўзига яраша қийинчиликлари, талаблари бор. Ижодкор тарихий фактлар замирига яширинган фалсафани бадиий таҳлил этиш, тарихий шахслар қиёфасини ҳаққоний тасвирлаш, тарихий муҳитни бадиий гавдалантириш чоғида тасвир ва тадқиқ объектига нисбатан ўз муносабатидан келиб чиқиб иш кўради. Бундай муносабат эса асардаги муаллиф нутқида реаллашади.

Ўқитувчи адабий талқин усулидан фойдаланиб ўқувчиларни асар мазмунини тўла ва чуқур тушунишлари учун йўналиш бериши мақсадга мувофиқ. Шундан кейингина ўқувчилар диққати ёзувчи услубининг аниқ ифодаси – асар бадиий тилига қаратилади.

Тасвир объектига нисбатан муаллиф муносабатининг ноаниқлиги натижасида баъзи асарлар қандайдир мавҳумлик тумани ичида қолади, муаллифнинг эстетик концепцияси ҳам шу туман ичида кўринмай кетади. Бундай асарлардаги муаллиф нутқи шакл жиҳатидангина мавжуд бўлиб, воқеаларнинг бирини иккинчисига боғловчи восита сифатида иштирок этади, холос. ҳаётий ходисалар замирига яширинган ижтимоий, маънавий муаммоларга эътиборимизни қаратиб, уларнинг моҳиятини очишга хизмат қилмайди.

Чинакам реалист адиб ҳаётий ходисаларни, тарихий шахслар образини шунчаки тасвирлаш йўлидан бормайди, балки шахснинг мураккаб инсоний қиёфасини яратиш орқали шахс характерининг зиддиятли жиҳатларини бадиий тадқиқ этади. Шу зиддиятлар асосини, моҳиятини очиб беради. Шахснинг ўз эътиқоди учун, мақсади учун олиб борган кураши тимсолида у яшаган давр зиддиятларини, даврнинг ижтимоий-синфий қарама-қаршиликларини, шарт-шароитларини кўради ва уларни инсон тақдири мисолида ҳаққоний ва таъсирчан тасвирлашга интилади. Тасвир объектига

нисбатан, аниқ, конкрет ва тўғри муносабатда туриб ижод этган адиб асарининг Ғоявий салмоғи ҳам, бадиий тасвирчанлиги ҳам ёрқин кўзга ташланади, аниқ ҳис этилади.

«Юлдузли тунлар» романи орқали ёзувчининг тарихий ҳодисаларга нисбатан ана шундай муносабатда бўлганлиги ёрқин кўзга ташланади. Асарнинг биринчи қисмидаги воқеалар Бобурнинг Мовароуннаҳрда марказлашган феодал давлатини ташкил этиш йўлидаги интилишларини, курашларини ўз ичига олади. Шиддатли жанглар тасвири орқали кўз ўнгимизда саркарда Бобур образи гавдаланади. ҳарбий кенгашлар, юришлар чоғида унинг жанговор қобилияти, ўткир зехни, мардлиги намоён бўлади. Онаси қутлуғ Нигорхоним, опаси Хонзода бегим билан учрашув ва суҳбат чоғида эса қалбидаги илиқ туйғулари, кўнглидаги эзгу тилаклари юзага чиқади. Жангу жадалларда Ғалаба қозонган кезлари Бобур йирик ва кучли давлат арбоби сифатида иш юритади, маданият ҳомийси бўлиб ҳурматқозонади. Мағлубиятга учраган кезлари эса унинг қалбини ягона бир куч – шеърият тутиб туради. Шундай дақиқаларда ҳаёт ҳақида, ўз интилишлари ва мағлубиятининг сабаблари тўғрисида ўйлайди, хатти-ҳаракатларини тафтиш этиб, зарур ҳулосалар чиқаради. Бундай фикрлар оқими эса асар эпик тафаккурини юзага келтириш учун замин бўлиб хизмат қилади. Мана бир мисол: «Уни яра оғриғидан ҳам ортиқ қийнайдиган дард – Аҳмад Танбалга берган қиличининг айланиб келиб ўз бошига тушгани эди. қотилга қилич берса, бу қилич охир келиб ўз эгасини чопар эканми?»¹.

Бундай манзаралар қаҳрамон билан уни қуршаб турган муҳит, шарт-шароит орасидаги зиддиятни кўрсатишга хизмат қилган. Ишонган беклари унга хиёнат қилган чоғларида Бобур ўзини хўрланган ҳис этади. Жаҳолат ва шавқатсизликлар ичида яшаётганлигини дил-дилидан ҳис этади. қосимбекка кўнглидаги изтиробларини қуйидагича баён қилади: «Мен ўзим ҳам шохлик занжиридан бутунлай озод бўлишга интилмоқдамен, жаноби қосимбек. Бу занжирнинг бир учи тобе одамларга боғланган бўлса, унинг иккинчи учи

¹ П.Қодиров. Юлдузли тунлар. □.□ улоғидаги адаби □ ва санъат нашри □ ти1981 й.

шоҳнинг ўзига боғланур экан! Шу сабаб, тобеларни занжирдан бўшатмагунча подшоҳнинг ўзи ҳам занжирбанд бўлур экан. Мен энди мана шу табиат бағрида занжирсиз яшашга қасд қилдим. Шунинг учун сизга жавоб!»

Мана шундай мураккаб кечинмалар гирдобида қолган кезлари Бобурнинг инсоний қиёфаси ёрқин намоён бўлади. Ойиша бегим билан ажралиши, Хонзода бегимнинг Шайбонийхон талабини қабул этиши, жангларнинг муваффақиятсизлик билан яқунланиши... буларнинг барчаси Бобур учун кучли руҳий зарба эди. Ўз ҳаётини кўчки остида қолган булоққа ўхшатган Бобур кечинмалари романда ниҳоятда таъсирча ифода этилган. Тасвир эса аниқ ва конкретлигидан ташқари образлилиги билан китобхонга таъсир кўрсатади. Улуғвор чўққи, унинг остидаги жарликлар ва ўша чўққидан тушиб келаётган булоқ суви – буларнинг барчаси образли бадиий ифодалар ва рамзий образлар сифатида Бобурнинг мураккаб ҳаёт йўлини ёрқин гавдалантиришга хизмат қилади. Айни пайтда, бу ифодалар муаллиф нутқи воситасида баён этилади, қаҳрамоннинг ҳолатига муаллифнинг қандайдир ҳамдардлик туйғусини англатади, китобхонда ҳам шундай кечинмаларни ҳосил этади.

«Юлдузли тунлар» романидаги тасвирнинг ўзига ҳослигини шундан иборатки, ёзувчи қаҳрамоннинг ҳатти-ҳаракатларини, интилиш ва курашларини биринчи пландаги тасвир сифатида акс эттиради. Қаҳрамон кечинмалари, ўй-ҳаёллари, мулоҳазалари тасвирини эса иккинчи планга кўяди. Аммо кўп ҳолларда ҳар икки тасвирнинг ўзаро бирлигини, уйғунлиги ва яхлитлигини юзага келтиришга нимадир монелик қилганлиги сезилиб қолади. Яхлит тасвирий бирлик баъзи ўринларда кучсиз ташкил этилганлиги кўзга ташланади. Бунинг сабабларидан бири асардаги муаллиф нутқига асосий вазифанинг «юклатилганлиги»да кўринади. Воқеа-ҳодисалар тавсифи билан қаҳрамон кечинмалари, ўй-ҳаёлларини баёни ёндош келган ҳолларда романга хос яхлит тасвирий бирликка дарс кетган, тасвир ўрнини умумий йўсиндаги баён эгаллаган.

Тўғри, ёзувчи ходисаларнинг ўрни билан баён қилиши, ёки тавсифлаши мумкин. Аммо гап том маънодаги реалистик роман талабига жавоб берувчи ҳаққоний ва таъсирчан тасвир ҳақида кетаётирки, бундай тасвирни тавсиф ёки баён воситасида юзага келтириб бўлмаслигини «Юлдузли тунлар» ҳам кўрсатиб турибди.

Шуниси эътиборни жалб этадики, ёзувчи П.Қодиров тарихий воқеалардан салмоқдор бадий умулшмалар яратишда фойдаланган. Бобурнинг Ҳиндистонда марказлашган ягона давлат тузиш учун олиб борган курашлари тасвирий муҳим маънони очишга йўналтирилган. қудратли давлат тузиш режалари амалга ошган сайин, Бобур дунёсидаги изтироблар кўланкаси бир қадар йўқолгандай туюлади. Интилишларидаги ёркин бир нуқта, орзуларидаги эзгу нур ҳам равшанлашади. Шу нур унинг мақсадларини ёритиб, эзгуликнинг Ғалабасини таъминлайди.

Ҳа, ёзувчи Бобурнинг хиндистон юришидаги Ғалабасини моҳияти ва Ғалабанинг ҳаётини заминини чуқур таҳлил этиш орқали тарихий ҳақиқатдан бадий ҳақиқатни юзага келтирган: фақат эзгу тилакларгина буюк қудратга эга, фақат эзгу мақсадгина инсон интилишларини кўзланган маррага етказа олади, фақат эзгу истак йўлидаги курашгина Ғалаба келтиради!

Ёзувчи Одил Ёқубов Улуғбек фожиасининг сабабларидан бири сифатида ота ва ўғил муносабатидаги Ғазаб ва нафрат туйғулари моҳиятини очиб берган бўлса, Пиримқул Қодиров Бобурнинг кўлга киритган Ғалабаси моҳиятини унинг оила аъзолари ўртасидаги, айниқса, фарзандлари билан бўлган меҳр-муҳаббатга, садоқатга асосланган муносабат орқали ёритишга эришган.

Ёзувчи Бобурнинг шоир, шоҳ ва оддий инсон сифатидаги ҳам кучли, ҳам ожиз томонларини ҳаёти ва шахсиятидаги барча фазилату қусурларни бор бўйича кўрсатади. «Юлдузли тунлар»да тарихий романнинг барча хилига хос хусусиятлар қандайдир даражада мавжуд; гўё Унда барча турга хос

хусусиятлар синтезлашгандай»¹, - деб ёзган эди таниқли танқидчи У.Норматов.

Ана шундай маълумотлардан сўнг асарнинг бош қаҳрамони ва бошқа персонажларни таҳлил қилишга ўтиш мумкин. қуйидаги йўналтирувчи саволлар тарқатилади:

1. Тарихий тараққиётда халқ оммасининг кучига, меҳнат аҳлининг ролига алоҳида эътибор берилиши «Юлдузли тунлар» романининг яна бир ўзига хос жиҳатини ташкил этади. Талантли санъаткорлар, маданият арбоблари образларини яратиш борасида ҳам ёзувчи ўз маҳоратини намойиш қилган. Асарда Бобур образини ёритишга хизмат қилувчи Яна қандай образларни учратдингиз?

2. Ёзувчи асарнинг илк саҳифаларидан бошлаб Бобурнинг санъат ва адабиётга, илм-фанга бўлган интилишларини, ташналигини таъкидлаб беради. Асарнинг иккинчи қисмида эса Бобур хиротга сафар қилиб, у ерда даврининг етук ижодкорлари, ҳаттоту тарихчилари билан учрашади, Беҳзод ва Хондамир билан суҳбатлашади. Ёзувчи бундай манзаралар тасвирига қандай маънони сингдирган деб ўйлайсиз? Бобур вужудининг энг тиник маскану илму ижод бўлган, у ҳамиша илму ижод билан бир тан, бир вужуд бўлишга интилиб яшаган. Хўш, Бобур образи орқали сиз қандай бадиий умумлашмани идрок этдингиз?

3. Асардаги аёллар образларини таҳлил қилинг. Хонзода бегим танлаган йўл тўғрими? Оила аъзолари ўртасидаги фидойилик деганда сиз нималарни тушунасиз?

Асар таҳлилинани ана шу саволлар теварагидаги баҳс-мунозара билан яқунлаш мумкин.

Демак, касб-ҳунар коллежлари адабий таълими мазмунини такомиллаштиришда адабий талқин ва таҳлил усулларида фойдаланиш кўзланган мақсадга олиб боради.

¹ У.Норматов. Тарихнинг теран тақлили. Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1981 йил, 4 парель.

БАДИЙ АСАР ТАҲЛИЛИДА ЁЗУВЧИ УСЛУБИ ВА МАҲОРАТИНИ ЎРГАНИШ ЙЎЛЛАРИ

Умумтаълим мактабларида адиб услуби ва маҳоратини ўрганиш адабиёт ўқитишнинг етакчи масалаларидан биридир. Юқори синфларда бадий асарлар таҳлили воситасида ёзувчи маҳоратини ўрганишга эътибор қаратилади. Ўқитувчи адиб ижодининг ўсиш - ўзгариш фаналарини тасаввур этишлари мақсадида ижодининг илк даврларида яратилган асарларидан мисоллар келтириб, маҳорати янада тиниқлашган, юксалган йилларда дунёга келган асарлари таҳлиliga ўтса бўлади.

Хусусан, А. Қаҳҳор ижодининг йигарманчи йиллардан ўттизинчи йилларнинг ўрталарига қадар бўлган даври маҳоратининг ана шундай улғайиш пиллапояларини намён этади. «Анор», «Бемор» ва «Ўғри» ҳикоялари адиб маҳорати изланишлар жараёнида, машаққатли ижодий меҳнат туфайли тиниқлик касб этганидан далолат беради.

А. Қаҳҳорнинг етук асарлари катта истеъдодларга хос бир хусусиятни намён этади: ниҳоятда содда ифодалар воситасида ўта аниқ ва таъсирчан тасвир яратиш маҳорати. Биз бу сифатни А. Қодирий асарлари мисолида ҳам кузатишимиз мумкин. Юз берган мудҳиш ҳодисаларни ойдинлаштирувчи хатни ўқиган чоғдаги қутидор, Офтобойим ва Кумуш ҳолатлари тасвири китобхон кўз ўнгида қандай жонли ҳам ҳаяжонли тарзда гавдаланса, «Ўғри»даги Қобил бобо қиёфаси айнан шундай - ўта жонли ва таъсирчан тарзда кўриниш беради: «Қобил бобо яланг бош, яланг оёқ, яқтакчан, оғил эшиги ёнида туриб дағ-дағ титрайди, тиззалари букилиб-букилиб кетади, кўзлари жовдирайди, ҳаммага қарайди, аммо ҳеч кимни кўрмайди». Ёки: «Қобил бобо рўпара бўлганда Амин оғзини очмасдан қаттиқ кекирди, кейин бақбақасини осилтириб кулди.

-Ҳа, сигир йўқолдимми?»

Мазкур икки жумла воситасида ёзувчи Амин қиёфасини гўё ичдан

ёритади, уни таърифлашга хожат қолмайди. Аниқроғи, ёзувчи ўз қахрамонлари қиёфасинигина чизиб беришга интиланлиги, шу қиёфаларнинг ўзи ёзувчи айтмоқчи бўлган Ғоявий мақсадни қахрамон хатти-харакатлари, сўзлари орқали аён этганлигини англаб оламиз.

«Йўқолмасдан илгари бормиди» жумласи Қобил бобо яшайдиган муҳитни тасвирлашга хизмат қилса, қахрамон хатти-харакатлари исмига монанд мўмин-қобил бўлгани учун фожиага юз тутган, амалдорлар томонидан шафқатсиз эзилган инсон фожиаси сабабларини очиб беради: инсон халоллиги, меҳнаткашлиги туфайли ардоқланса, мўмин-қобиллиги, бош эгувчанлиги билан ўз кадр-қимматини ерга уради, таҳқирланади.

Шу жиҳати билан «Ўғри» маълум маънода ҳозирги замонга ҳамоҳанг. Бош эгувчанлик, тобелик, мўмин-қобиллик иллатлари ижтимоий-маънавий тараққиёт қаршисидаги касаллик, ўзига хос «Ғов» эканлигини санъаткор адиб фош этган. «Ўғри» ҳикояси мисолида ёзувчи ўзлигини англаб етмаган, ўз кадр-қимматини ерга урувчи «мўмин-қобиллик», «бош эгувчанлик» иллатини қоралайди, унинг ижтимоий-маънавий тараққиётга кўп даражада зарар етказиши мумкинлигини англатади. Ниҳоятда содда тасвир, содда ифодалар воситасида ана шу бадиий салмоқдор фикрни - Ғояни китобхонга чуқур англатади. Бу соддаликни жўнлик эмас, балки санъаткорона соддалик деса бўлади.

«Бемор» ҳикоясининг эпиграфига эътибор беринг: «Осмон йирок, ер қаттиқ», «Ўғри»да: «Отнинг ўлими итнинг байрами»; «Анор» даги эпиграф ҳам маълум бадиий вазифани бажаради, бевосита ҳикоянинг Ғоявий мазмунини ихчам тарзда ифодалайди. Ёзувчи А.Қаҳҳор ижодига хос бу хусусиятлар ҳам адиб маҳоратини намоён этади. ҳақиқий, жонли ҳамда таъсирчан тасвир яратиш маҳорати бадиий сўз устаси Қаҳҳор услубининг яна бир сифати эканлигига ўқувчилар диққатини тортиш мақсадида ўқитувчи «Бемор» ва «Анор» ҳикоялари таҳлилига қуйидагича ёндашиши мумкин:

Қаҳҳор ҳикояларида халқ ҳаёти ва тақдирининг маълум даврлари қаламга олинган. Аммо, ёзувчи ҳеч қачон тарихни ёки тарихий воқеаларни

каламга олишни асосий мақсад қилиб белгиламаган. Балки, ўтмиш воқеалари тасвири орқали инсон тақдирига алоқадор, замонавий қимматга эга масалаларни ёритишга интиланган. Шу маънода, ёзувчи ҳамisha «инсоншунос» сифатида иш кўрган, халқимиз тарихи ҳамда тақдирининг фожиавий нуқталарига эътиборни тортган, инсоннинг тарихан зиддиятли ҳаётини тасвирлаган. Шу боис, «Бемор», «Анор», «ЎҒри», «Даҳшат» каби асарларидаги тарихий ҳодисалар тасвири хилма-хил инсонлар тақдирига боғланади, маълум даврга хос тарихий ҳодисалар силсиласи халқимиз турмушининг зиддиятли лавҳаларини жонлантиради. Бу хусусият А.Қаҳҳор ижодининг чуқур замонавийлигидан далолат беради.

Демак, юқори синфларда ўқувчиларни аниқ топшириқлар асосида таҳлилга йўллаш самарали натижа беради. Хусусан, хилма-хил жадваллардан фойдаланиб, насрий асарлар қаҳрамонлари нутқини ўрганиш, асарнинг бадиий тил хусусиятларини белгилаш, портрет тасвирларини адабиёт дафтарларига кўчириб, ёзувчининг маҳоратига баҳо бериш, қаҳрамон суратига мос сийрати тасвирини яратишни ўқувчиларга топшириш, бадиий рангларда гавдалантирилган тасвирларни ўз тасаввурларига таяниб чизиш, Ғазаллар матнига таяниб, уларни шархлаш, ўз кечинмаларини ижодий иш тарзида ёзма ифодалаш – бу борадаги амалий мустақил ишлар ҳисобланади.

Ойбекнинг "Навоий" романини ўрганиш жараёнида ўқитувчи мажмуада берилган парчалардан ташқари XV аср ҳаёти, урф-одатлари, миллий турмуш тарзи ва характерларининг ўзига хос хусусиятларини очишда ёзувчи маҳоратини кўрсатувчи мисоллар асосида ўқувчини таҳлилга йўлловчи топшириқлар тайёрлаши мумкин. Демак, таянч синфлардан бошлаб ўқувчилар ўзбек адабиёти тарихи, назарияси ва XX аср ўзбек адабиётига оид намуналарни ўрганиш, қатор назарий билимларни ўзлаштириб бордилар, айти пайтда, уларда зарур амалий кўникма ҳамда малакалар шакллантирилади. Дастур талабига кўра 9-синф ўқувчилари бадиий асар тилига хос хусусиятларни мустақил аниқлаш малакасига эга бўлишлари

керак. Адабиётимиз тарихи ҳақида, ҳар бир даврнинг хусусиятлари, етакчи ижодкорлари, уларнинг етук асарлари тўғрисида мулоҳазага, зарур тушунчаларга эга бўлиб турли жанрдаги, лирик шеърларнинг бадиийлигини ёритиб бера олишлари лозим. Классик шеърӣ жанрлар, уларнинг тузилиши, таркиби, тасвирий воситалари, шеърӣ санъатлар, анъанавий образлар, ўзига хос услублар, асарлардан англашиладиган бадиий умумлашмалар нималардан иборат эканини ўқувчи алоҳида рубоӣ, Ғазал ёки туюк мисолида ёритиб бера олиши учун таҳлил малакасига эга бўлмоғи зарур. Бунинг учун матнни ифодали ўқиш, ўқиш жараёнида эса бармоқ ёки аруз вазнида ёзилган шеърнинг жанр талабларини эътиборга ола билиши, ўзлаштирган назарӣ билимларига таяниб фикрлай олиши керак.

9-10-синфларда бу малакани янада ўстиришга эътибор қаратилади. Ўқувчилар адабиёт тарихи даврлари тўғрисида аниқ тушунчаларга эга бўладилар. 9-10-синфларда ўзбек мумтоз адабиёти намояндалари ижодини ўрганиб, шоирлар яратган образларни таҳлил қилиб, муайян хулосаларга келадилар; турли жанрдаги асарларнинг бадиий хусусиятларини мустақил аниқлаб, ижодкор маҳоратига баҳо беришга ўрганадилар. 9- синфда эса ХХ асар ўзбек адабиёти намуналарини ўрганиб, изланиш, тадқиқот усуллари асосида маърузалар, реферат ишлари тайёрлашлари, ижодий иншолар ёзиб, мавзуга оид билим ва малакаларини эркин тарзда, ижодий кўринишда баён қилишлари кўзда тутилади. Бу босқичда ўқувчиларнинг мустақил фикрлашлари, ижодий иш олиб бориш қобилиятлари, нутқ малакаларини ўстиришга, эстетик дидларини юксалтиришга жиддий эътибор берилади. Мазкур талабларни назарда тутган ҳолда ўқувчиларнинг ижодкорлигини ўстиришда, мустақил фикрлаш салоҳиятларини ривожлантиришда илҒор таълим усулларига таяниб иш олиб борилади. Бундай усуллар қуйидагилардан иборат:

1. Бадиий асарларни ифодали, ижодий ёки шарҳли ўқиш усулларига таяниб таҳлил қилиш. Бу усул ўқувчининг бадиий идрокини ривожлантиришга хизмат қилади.

2. Адабиётшуносликда мавжуд усулларни қўллаш ёрдамида таҳлил қилиш. қамровли таҳлил, қиёсий таҳлил, муаммоли таҳлил усулларидан ўқувчини аналитик мушоҳадага йўллашда, дунёқарашини кенгайтиришда фойдаланилади. Айти пайтда, хилма-хил услубдаги ижодкорларнинг ўхшаш мавзудаги ёки тарихий реал шахслар образларини яратишдаги маҳоратини қиёслаб ўрганиш ёрдамида ўқувчиларнинг услублар ранг-баранглиги, бадиий ижоддаги анъана ва маҳорат масалаларига оид билимлари чуқурлаштирилади.

Муаммоли таҳлил усули ёрдамида ўқувчиларда баҳс маданияти шакллантирилади, улар ўзлари баён этган фикрларни асослашга ва далиллашга ўрганадилар, мустақил мулоҳазалари асосида хулосалар чиқарадилар.

Қамровли таҳлил усули ёзувчи ёки шоир ижодини яхлит ҳолда ўрганиш имконини беради. Ўқувчилар алоҳида ижодкорларнинг ўзига хос бадиий олам яратиш йўлидаги изланишларини тўла ҳолда тасаввур этадилар.

3. Тадқиқот усулига таяниб таҳлил этиш. Бу усулдан фойдаланиб, ўқувчиларнинг ижодкорлик қобилиятини ўстиришга эришилади. Ана шу мақсадлардан келиб чиқиб, 9-синфда Хоразмий ижодини ўрганишга оид машғулоти қуйидагича ташкил этиш мумкин: Хоразмий ижодини ўқув дастурида белгиланган талаблар асосида ўрганиш учун ўқувчиларга унинг таржимаи ҳоли, фаолиятининг асосий йўналишлари, «Муҳаббатнома» асарининг яратилиши билан боғлиқ сабаблар ҳақида маълумот бериш ўринли бўлади. Асар сарлавҳасига изоҳ, шоир услубининг ўзига хос қирралари ҳақидаги мулоҳазалар бевосита асардан берилган қисмларни ўқиб ўрганиш давомида баён этилгани маъқул. Дарсинг жиҳозини «Муҳаббатнома» асари, унинг айрим ўринларига ишланган расмлар ташкил этиши мумкин. Адабиётшуносларнинг асар ҳақидаги фикрларидан айрим кўчирмаларни ўрни билан ўқувчилар эътиборига ҳавола этишда «Ўзбек адабиёти тарихи» (беш томликдан) фойдаланиш мумкин.

МашҒулотни олиб боришда суҳбат усули қулай ўрни билан ўқитувчи шоир ҳаётига оид маълумотларни ўзи баён қилиб, айрим ўринларда ўқувчиларни мавзуга жалб қилиш мақсадида саволлар орқали фикрлашга ундаб боргани яхши. Чунки, матнни ўқиш жараёнида тушунилиши қийин сўзлар маъноси изоҳланади, сўнгра матн мазмуни ўзлаштирилади. Асарни ўқиётган ўқувчи ўз тушунчаларига таяниб мустақил фикрини билдирса, ўқитувчи унинг фикрларини тўлдириб боради.

9-синфда адабий оқимлар, ўзбек романлари мисолида миллийлик ва умуминсонийлик тамойили, адабий услуб, бадиий ижодда анъана ва маҳорат сингари йирик масалалар талқин қилинса, умумтаълим мактаблари адабий таълимнинг якуний босқичи талабларига мос тушар эди. Зотан, ўқув дастурида шу синфни битирувчиларнинг билими, кўникма ҳамда малакасига нисбатан қуйидаги талаблар қўйилган:

- ўрганилган ҳар қандай асарлар матнини ифодали ўқиш, уларнинг жанрий ва бадиий хусусиятларини, шеърини санъатлар билан қофия, вазн, радиф сингари шакл хусусиятларини аниқлай билишлари; матнларни луғатли ё луғатсиз шарҳлай олишлари; мумтоз адабиёт тимсолларининг фалсафий, диний, тасаввуфий асосларини аниқлашни; асотир, афсона, қисса, хусну таълим, таносуб, тажнисли ва тажниссиз туюқ, ташхис, достон, табиат лирикаси, роман, ижтимоий ва интим лирика, бадиий адабиётда руҳий таҳлил, лирик қаҳрамон, перипетия каби назарий тушунчаларнинг ўзига хос томонларини изоҳлаш;

- бадиий асар сюжети ва бадиий қурилмаси ҳақидаги назарий маълумотларни амалий машҒулотлар мобайнидаги таҳлилга татбиқ эта олишни; ўрганилган бадиий асарлар таркибини таҳлил қилиб иншолар, тақризлар ёза билиши.

Демак, ўқувчининг ўқув дастурида белгиланган соатлар давомида дарсликдаги ўқув материалларини ўрганиб, таҳлил малакасини шакллантириши ҳамда такомиллаштириб боришга эришмоғи кўзда тутилган. Ушбу талаб адабиёт ўқитувчилари олдига яна бир муҳим муаммони

кўндаланг кўяди:

1. Ўқувчида адабий таҳлил тушунчасини шакллантириш.

2. Ўқувчиларнинг таҳлил турлари ва усуллари ҳақида ҳам муайян назарий тушунчаларни ўзлаштиришларига эришиш.

Хўш, адабий таҳлил нима? Ҳар қандай адабий асарни ўрганиш унинг мазмунини англашдан бошланади. Адабий таҳлилда айнан ўқувчиларнинг ана шу ҳиссий англаш ва идрок этиш қобилиятларига таянилади. Адабий таҳлил - асарнинг эстетик хусусиятларини ўқувчи кўз ўнгида "ярқ" этиб очиб бериш усули. Бу усулдан адабий асарларни ўрганишда фойдаланилади. Бадиий ижод намуналарни ўқиб ўрганиб боришлари давомида ўқувчиларда таҳлил малакаси ҳам шаклланиб боради.

Адабий таҳлил ёрдамида қуйидаги масалалар ёритилиши кўзда тутилади:

1. Асар жанри белгиланиб, жанр талабларига таяниб таҳлил қилинади.

2. Асарнинг қурилиш (сюжет ва композицияси) хусусиятлари ўрганилади.

3. Ёзувчининг тасвирлаш услуби таҳлил воситасида аниқланади ва (ижодкор яратган бадиий образлар, асар Ғоясининг бадиий талқини, бош муаммо, ижодкор тафаккур тарзи, асар конфликти ва унинг ечими) ўрганилади.

4. Бадиий асар тилининг ўзига хос хусусиятлари адабий таҳлилга таяниб ўрганилади.

5. Ижодкор бадиий маҳоратига таҳлил давомида баҳо берилади.

Бунда қандай эстетик талабларга таяниб иш кўрилади?

Бадиийлик, ҳаётийлик, ҳаққонийлик тамойилларига таянилиб ҳар қандай санъат асарини, у қайси жанрда бўлишидан қатъи назар, идрок этиш, тушуниш ва ўқиш мустақил тафаккур орқали амалга ошади. Асарни тушуниши учун ўқувчи уни яратиш жараёнида ёзувчи туйган ҳисларни ўз кўнглидан ўтказиши, тасаввурида жонлантириши керак. Буюк сўз усталари яратган гўзаллик оламига ҳар ким ўзича, ўз дунёси билан кира олади. Агар

санъаткор қарашлари, дарду кечинмалари, ҳис-туйғулари китобхон дунёсида ҳамоҳанглик ҳосил қилса, санъаткор билан оддий инсон ҳамдарду ҳамфикрга айланадилар. Ана шу ҳолат бадиий ижоднинг ҳаққонийлик ва таъсирчанлик хусусиятини англатади. Шуниси ҳам борки, ҳар бир китобхон ўз интеллектуал - ҳиссий идрокига таяниб асарларни англайди, ундан таъсирланади, ўзи учун ниманидир кашф этади. Мактаб адабий таълими жараёнида сўз санъати намуналарини англашдаги ўқувчининг ана шундай индивидуал ўзигагина хос хусусиятларини ривожлантириш кўзда тутилади. Шу мақсадда, қатор назарий тушунчалар ўргатиб борилади, қайсики ўқувчининг маълум билим ва муайян малакасига, ўзининг шахсий идрокига таяниб ҳаёт билан инсон шахсини билиш борасидаги тажрибаси доимий ҳамда узлуксиз ривожланиб борсин, бадиий диди юксалиб, санъат асарини баҳолаш малакаси такомиллашсин. Бу ҳақда олима Қ. Ҳусанбоева қуйидаги фикрларни асосли тарзда таъкидлаб ўтган: «9-синф ўқувчиларини кичик ўсмир билан таққослаб, уларда назарий фикрлар ривожланганлигини пайқаш кийин эмас. Бу ёшдаги ўқувчиларда ҳар хил муаммоларни ўзларича мустақил ҳал қилишга бўлган эҳтиёж янада кучаяди. Ўзаро тортишувлар, мунозаралар, ҳар хил муҳокамаларда қатнашишлар бу ёшдаги боланинг табиий ички эҳтиёжларини қондиришга хизмат қилади. Синфлар юқорилаб борган сари болалар танқидий мулоҳаза юрита бошлайдилар, муаммо мазмуни юзасидан салмоқли саволлар бера бошлайдилар. Бу борада ўқитувчининг дарс жараёнини қандай ташкил қилиши, ўқув материални қай йўсинда тақдим этиши алоҳида аҳамиятга эга.

Ўқувчиларнинг мустақил ижодий ишларини ташкил этиш воситасида уларнинг билимларни мустақил эгаллаш, ўз дунёқарашини кенгайтириш, ижодий фаоллигани ошириш масаласи ҳам туради. Ўқув материални таҳлил қилишга йўллаш, қатор манбаларни мустақил ўрганиш учун тавсия қилиш, мустақил изланиш учун имкон яратиш воситасида бу масалани ҳал қилиш мумкин.

Биламизки, лирик адабий турга мансуб асарларни ўрганишда

Ўқитувчилар қатор назарий тушунчаларга таяниб иш юритишларига тўғри келади. Шоир жонсиз табиатга гўё тил ва дил бағишлайди, инсонга хос хусусиятларни нарсаларга кўчиради, натижада таъсирчан-ликка эришади. Бундай таъсирчан тасвир ё образ ташхис санъати орқали яратилади.

Масалан, сувлар йиғлаган каби («Хазон» Чўлпон), «Кўк билан сўзлашар кўчалар» (И. Отамуродов), «Кўзимга йиқилди коп-қора булут» (У. Азимов), «Ой секин орқадан юрар изма-из» (Ойбек).

Шоир гоҳо тарвирда таъсирчанликни янада ошириш учун кучайтириб ёки камайтириб кўрсатиш усулини қўллайди. Бунга муболаға дейилади. Булутнинг кўзга йиқилмоғи, булбулнинг йиғлаши, гулнинг уялиб япроқлар остига беркиниши, оининг секин юриши - муболағали тасвирга мисол бўлади.

Демак, шеърий асарлар бошқа жанрдаги асарлардан қатор жанрий хусусиятларига кўра ҳамда муайян ички оҳангга эга эканлиги билан ҳам ажралиб туради. Шеърий нутқ оддий нутқдан оҳангдорлиги, қатъий шаклга солинганлиги билан фарқ қилади. Айни пайтда, ҳар қандай шеър марказида лирик қаҳрамон тимсоли ва унинг ҳис - туйғулари, ҳаяжону изтироблари тасвири туради. Шеърий нутқ асарга сингдирилган поэтик тафаккур тарзини инсоний кечинмалар ва туйғулар оқимига мослаб, оҳанг жиҳатдан маълум бир тартибга солишга хизмат қилади. Шунинг учун инсоний ҳис-кечинмалар ифодаси сифатида вужудга келган ҳаяжонли ритмик нутқ шеърий нутқ дейилади. Шоирлар ритм-зарб ва ифодалиликнинг турли усулларида кенг фойдаланадилар. Булардан асосийлари зарб билан қофия ҳисобланади. Ушбу унсурлар шеърни ифодали ўқиш чоғида таъсирлантириш кучини ҳосил қиладилар ҳар қандай шеър, аввало шоир туйғуларининг маҳсули сифатида китобхонда ҳам маълум ҳис-кечинмаларни кўзғатади.

БАДИЙ АСАР ТИЛИГА ХОС ТАСВИР ВОСИТАЛАРИНИ ЎРГАНИШ

Бадий асар тилини ўрганиш асар таҳлиliga қуйидагича боғлаб олиб борилади:

1. Асардаги муаллиф нутқини ўрганиш.

2. Асар қаҳрамонлари нутқини (диалоглар, коллизия, яъни рухий ҳолатлар тасвири, монологлар) ўрганиш.

3. Ёзувчи услубининг ўзига хос жиҳатларини ўрганиш.

Академик лицейлар ва касб-хунар коллежлари талабалари ҳар қандай асарга хос бадий тил хусусиятлари айнан ёзувчи маҳорати орқали намоён бўлишини бевосита асарларни таҳлил қилиш жараёнида тушуниб олишлари учун қуйидаги масалалар ўқитувчи диққат марказида туриши зарур:

1. Асарни ўқиш жараёнида ўқувчини ҳаяжонга солган, уни таъсирлантирган манзаралар, тасвирлар, ҳолатлар ва образларни матндан аниқлаб таҳлил қилиш.

2. Тасвирнинг жозибадорлигини таъминлаган бадий тил воситаларини белгилаш.

3. Бадий тил имкониятлари ва тасвирий воситалардан ҳаётий ва таъсирчан образлар, тасвирлар яратишдаги ёзувчи маҳоратини ўрганиш.

4. Бадий тил хусусиятлари ўрганилаётган асарнинг бадийлигини ҳар бир талаба ўз қалби ва тафаккуридан мустақил равишда ўтказиши, ўзича таъсирланиши ўз хулосасига келиши учун талабаларнинг эркин фикр юритишлари, мустақил таҳлил қилишлари, ўз мулоҳазаларини баён этишлари учун имкон яратиш.

5. Асарда илгари сурилган Ғоялар ҳақида ҳар бир ўқувчининг ўз тасавури ва фикрлари бўлиши табиий, ўқитувчи шу ҳолатни эътибордан четда қолдирмай, асар таҳлиliga оид фикрлар хилма-хиллигига, хулосалар турфалига эришишга интиломи; ўқитувчилар дарсликдаги ёки ўқитувчи билдирган хулосаларгагина таяниб, ўзи фикрламайдиган, ҳис-туйғуларни кечиришга лоқайд, маъновий танбалларга айланиб қолмасликлари учун уларни мунтазам фаолликка, асар қаҳрамонлари тимсолида жонли инсонни тасаввур этишга образ кечинмаларига ҳамдардлик орқали ўзга инсонларни

ҳис қилиб, англашга кўмаклашиши, шу орқали ўзлигини англашга ўқувчини даъват қилиб бориш адабий таълимнинг бош вазифаларидан бири эканини унутмаслик лозим.

Шоир Усмон Носир услубига хос жозибадорлик, жўшқинлик, бадиий рангларнинг қуюқлиги, нафис чизгилар бадиий тил имкониятларидан маҳорат билан фойдаланиши натижасида юзага келган. “Тифлис оқшоми”, “Хайр Севан”, “Кораб” сингари каби шеърларида шоир гўзал табиат манзараларини, денгиз соҳилларини, бепоён уфқ рангларини, “сувларга туш кўйган” кенг осмонни, “мармар сув”ларни марварид донасидай оппок томчиларни, шўх, эркин тўлқинларни хаяжон билан тасвирлайди. Шоир чизгилари поэтик бўёқлар воситасида гоҳ нафис, гоҳ қуюқ рангларга чўлғаниб, унинг ўй-хаёллари, ҳис-туйғулари билан уйғунлик ҳосил қилади. “Кораб” шеърига эътиборни қаратсак, оқшом чоғидаги туманли тоғлар кўз ўнгимизда жонланади:

Оқшом тушди, тоғни туман босди,

Юлдуз билан тўлди денгиз ости.

ўйнайди шамол

Ухлайди шамол...

Денгиз остининг юлдуз билан тўлишини тасаввур қила оласизми? Шоир кўкда порлаган юлдузлар аксини, юлдузлар ёғдусининг денгиз сиртидаги чайқалиб товланишини “юлдуз билан тўлди денгиз ости” дея тасвирлаяпти; агар шамол уйғонса сокин денгиз ҳаракатга келиб, даҳшатли тус олиши мумкин, ўкириб қирғоқларни ўпириб, буронга айланиши ҳеч гап эмас.

Шоир ана шундай бўруну давулларни енгиб, ҳамиша олға интилиб келаётган тоғдай буюк Корабга тикилиб, унинг тимсолида чақмоқ, бўронлардан тап тортмайдиган, мақсад сари интилувчи, ўлим, қўрқув, йўқлик қўрқитолмайдиган, тилаклари қўлда байроқ мисол қадду тик, иродали, мард. Инсонни тасаввур қилади. Ана шундай инсонлар бор экан эзгу тилаклар

“кўздаги чироқ”дай, яъни қалбни ёритиб турувчи маёқ каби курашларга, улкан зафарларга олиб бориши аниқ!

Шеърнинг охириги банди қуйидагича якунланади:

“Оқшом тушган, тоғни туман босган,
тиник сувда чўкиб ётар осмон...”

Мен қараб қолдим,

кенг нафас олдим.”

Агар диққат қилсангиз шеърнинг илк бандида шоир айнан шу манзарани ўзгача тасвирлаган эди:

Оқшом тушди, тоғни туман босди...

Нима учун охириги бандда ўтган замон феъл шакли: тушган босган тарзида қўлланган, нима учун шоир бу манзарага қараб қолди ва кенг нафас олди? Бу ҳолат қандай поэтик маъноларни ифода этмоқда?

Гап шундаки, сувларни қалқитиб, олға қараб келаётган буюк Кораб бўронун чакмоқлар, қорангулик, кўз илғамас туманли тунларни ёриб, тап тортмай келаётган экан, унга оқшом чоғидаги Ғира-шира тоғ туманлари ҳеч гап эмас, ахир унинг эзгу тилаклари, мақсадлари сувдай тиник, осмондай улкан аниқ ва ёрқин! Шу боис “сувда чўкиб ётар осмон...”. яъни унинг денгиздаги йўллари билан осмон мисол мақсадлари бирлашиб кетган. Буни ҳис этган шоир Корабнинг буюклигига ичдан тан бериб, ҳавас билан тикилиб қолди, шундай инсонлар борлигидан қаноат ҳосил қилиб, кенг нафас олди.

Энди шеърнинг бадиий хусусиятларига яна бир қарра назар ташлайлик: ўхшатиш, (тоғдай буюк кораб), жонлантириш, (ўйнайди шамол, ухлайди шамол), кўчимлардан моҳирона фойдаланиш (юлдуз билан тўлди денгиз ости... ёки тилак байроқ, тилак кўзда чироқ...). Поэтик тил воситасида образли ифодалар аниқ, лўнда, ихчам тарзда берилганлиги:

Париллаб ёнур,

Недан тап тортур.

Нафис чизгилар китобхон қалбини ҳаяжонлантиради:

Сувлар чайқалди,

Ой қалқиб қолди.

Шеър оҳангининг гоҳ сокин, гоҳ шиддатли тарзда ўзгариб туриши денгизнинг ҳолатини ёрқин ифода этишга мослаштирилган. Манзара тасвиридан образга кўчиш, образдан унинг ички ҳаракат-ҳолатига ўтишда ранг рамзлардан, образ-рамздан санъаткорона фойдаланилган.

Усмон Носирнинг “Кораб” шеъри бадиий баркамоллиги жиҳатидан бугунги кун китобхонлари қалбига ҳам илиқ туйғуларни жойлаяпти. Миллий истиқлол даврида халқимиз бир тан, бир жон бўлиб юрт тинчлиги, эл фарованлиги, Ватан равнақи йўлида курашишдай улкан мақсад билан ҳаракат қилса, сиз каби ёшлар тоғдай буюк Кораб сингари ҳаёт синовларига чидамли, мард, иродали Инсон бўлиб вояга етсангиз ислоҳатлар даврининг барча муаммолари ўз ечимини топади. Энг муҳими эзгу тилаклар шоир айтганидай париллаб ёнсин, қўлда компас мисол маёққа айлансин, шунда ҳеч шубҳасиз “Бўйсунар зафар!”

Академик лицейларнинг II босқичи учун адабий таълим дастуридан ўрин олган Чўлпоннинг 1923 йилда ёзилган “Ҳазон” шеърида ўрта Осиё, хусусан Туркистоннинг руслар томонидан босиб олинishi оқибатида ўлкани талаш, халқни мустамлака истибдодига солиш, билан боғлиқ аччиқ ҳаёт ҳақиқати лирик кечинмалар, манзаралар орқали тасвирланган. Шоир поэтик бўёқлар воситасида куз тасвирини чизади.

«Куз чоғи тупроқлар гезариб қолдилар» мисраси кутилмаганда бошига фалокатлар ёғилган замин ҳолатини кўз ўнгимизда жонлантиради: Гезарган тупроқлар, қизариб ёнган япроқлар, боғларда қоғлашиб қолган қарғалар, кимларнингдир узилган умидлари, “бир чангал солишда” узилган қисматлар бир-бир кўз олдимиздан ўтади. Бу манзарани шунчаки кузатиш мумкин эмас!

Эй совуқ эллардан муз кийиб

келҒонлар,
У кўпол тушингиз қорларда йўқ
бўлсин!
Эй, менинг боҒимдан мевамни
терҒонлар,
У қора бошингиз ерларга кўмилсин! –

дея ҳайқиради шоир қалблари ҳам муз, истаклари ҳам муздай “муз кийиб келҒонлар”га қарата. Шу тариқа ранг-рамздан образ-рамзга кўчиш юз беради. Иссиқ жонларни музлатгувчи совуқ истак ва тилаклар ёндирган япроқлар қизилга бўялди, сулим боҒлардаги меваларга чанг солинди, элнинг ризқи тортиб олинди, эрки бўҒилди.

Билмадим, кимларнинг умиди

йўқ бўлур,

Сўнг дамда япроқлар қизариб

ёндилар?

Риторик сўров, мурожаат орқали мисра такрори янги маъноларни ифода этади, яъни бу ҳолга дарахт-миллат, япроқлар – шу миллатнинг ўҒил-қизлари “қизориб ёндилар”- маънос кўниб, қўяқолмадилар, балки қизориб ёндилар-исён қилдилар, хўрликларга қарши қизариб ёндилар, энди “кимларнингдир” умиди йўқ бўлур, қисмати узилур, у “қора бошлар”и ерларга кўмилур! Босқинчиларни тутиб турган замин ҳам бир тебраниб кўйди, куз чоҒи... тупроқлар гезариб қолдилар. Ўзига ҳос ўхшатишлар, рамзлар бадий сўзнинг кўпоҳанглилик хусусиятидан санъаткорона фойдаланиш, образлилик шеърнинг бадий фазилатларидир. Шеър сарлавҳасиёқ Чўлпоннинг хазон бўлган ўлка қисмати ҳақидаги ўй кечинмаларини ифода этади. Аммо, шеърни

Ўқиб бўлгач, бу кечинмалар шунчаки фарёд, оху нолалардан иборат бўлмай, ёмон ниятлар билан ўзгалар ерига оёқ босган босқинчиларнинг истаклари хазон янглиғ оппоқ қорлар билан ерларга кўмилишга ишонч билдираётган шоир эътиқоднинг кичик парчаси эканлигини англаб етамиз. Чўлпон сингари юрт озодлиги, миллат эркини интиқиб кутган, орзу қилган қатағонлар даври қурбонларининг тилаклари биз яшаётган даврда амалга ошди. Шу сабабли миллий мустақилликни асраб-авайлаш, мустаҳкамлаш ҳаммамизнинг муқаддас бурчимиз эканлигини яна бир қарра ҳис етамиз.

Демак, шеър таҳлили давомида унинг бадиий ўзига хослигини ёрқин намоен қилувчи образли тил хусусиятларига талабалар эътибори қаратилади.

1. Матнни ифодали ўқиш.
2. Шеър мазмунини ифода қилувчи поэтик ғояни ёритиш.
3. Матн асосида унинг бадиий хусусиятларини аниқлашга эришилади.

ШЕЪР ВАЗНИНИ ВА БАДИИЙ ХУСУСИЯТЛАРИНИ ТАҲЛИЛ ҚИЛИШ ЙЎЛЛАРИ

Академик лицейларнинг таълим йўналишига кўра бадиий-эстетик қонуниятларни адабий таҳлил жараёнида ўрганишга эътибор қаратилади. Қандай ҳолда ҳам бадиий таҳлил усулларида кўпроқ фойдаланиш яхши самара беради. Бадиий асардаги асосий унсур ва воситалар, ҳамда уларнинг ахамияти ҳақида чуқур тушунчага эга бўлган ҳолдагина ўқувчилар адабий таҳлилга киришсалар кўзланган натижага эришилади. Академик лицейлар учун тузилган адабиётдан ўқув дастурида³ алоҳида назарий тушунчаларни ўрганиш ва ўзлаштириш учун махсус соатлар ажратилмаган. Аммо, қатор

³ Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги. Ўрта махсус, касб-ўнун таълими Маркази Академик лицейлар учун ўқув дастури. Тошкент., 2000.

Тузувчилар: проф. Б. Тўхлиев
проф. Б. Саримсоқов.

назарий билимларни бевосита белгиланган мавзулар ичида, ижодкорлар яратган асарлар хусусиятига уйғунликда ёритиш талаби махсус изоҳларсиз англашилиб турибди. Хусусан, ўзбек адабиёти тарихини ўрганиш таълимнинг I ва II босқичларида амалга оширилади, шу даврлар адабий таълимида классик шеърий жанрлар, бадий санъатлар ҳақидаги ўзлаштирилган билимларни эслашга, янада чуқурлаштиришга эҳтиёжнинг катталиги ўз-ўзидан тушунарли. XIX асрнинг иккинчи ярми XX аср боши ўзбек адабиёти намоёндалари ижодини ўрганишда сатира ва ҳажвийёт ҳақидаги ўқувчиларнинг назарий билимлари янади тўлдирилиши лозим. “Қаҳатчилик” (Завқий) достони таҳлили жараёнида бу давр адабиётига хос ўзбек халқ оғзаки ижоди анъаналарининг давом эттирилиши, дostonларнинг мазмун кўламидаги ўзгаришлар, ҳажвий ё сатирик унсурларнинг давр воқелигини ҳаққоний тасвирлашдаги аҳамияти ҳақида ўқитувчи махсус тўхталиб ўтиши жоиз. XX аср адабиёти ва унинг ўзига хос усусиятларини ўрганишда ҳам реалистик прозанинг шаклланиш босқичлари, ўзбек тарихий романларининг яратилиши, бу давр қисса ва ҳикоячилигининг жанрий хусусиятлари ҳақидаги назарий тушунчаларни ўқитувчи янада чуқурлаштириш учун роман жанри ҳамда унинг талаблари, романларнинг ҳаётий материал характери ва ҳажмига кўра турлари тўғрисида назарий тушунчалар бериб ўтиш лозим. Романга хос эпик тафаккурнинг шеърий тафаккур тарзидан фарқи нимада?

Шеърий тафаккур ҳам, эпик тафаккур ҳам муайян асар композициясига сингдирилган салмоқли, кўламли бадий фикр тарзидир. Улар узоқ асрлар давомида, ижодий жараён тараққиётига уйғун ҳолда ривожланиб, сўз санъаткорлари томонидан ранг-баранг шакл ва мазмун тавланишларини, маъно кўламини ҳосил қилиб, ҳар бир ижодкорнинг ўзига хос тафаккур тарзи сифатида намоён бўлиб келмоқда. Поэтик ёки эпик тафаккурнинг бетакрорлиги, салмоғи ижодкор томонидан яратилган Ғоянинг аниқлиги, (инсон концепциясининг) ҳаққонийлиги, таъсирчанлигига, образларнинг ва барча бадий воситаларнинг композицион яхлитликда жойланиш

мутаносиблигига, тасвир меъёрига боғлиқ тарзда кўзга ташланади. ҳар қандай асарнинг бош Ғоя ифодаланган нуқтаси композицион марказ дейилади. Эпик ё поэтик асарларда лирик талкин қаҳрамон руҳиятига йўналтирилади. Бошқа барча композицион бўлақлар шу марказ атрофида уюшиб, етакчи Ғояни ёрқин ифодалашга хизмат қилади. Академик лицейлар талабалари асар қурилишини шу тарзда тўла тасаввур этган ҳолда ўрганиб, таҳлил қилсалар, аниқ ва тўғри хулоса чиқаришга эришадилар. Адабиёт дастуридан жой олган ижодкорлар яратган асарлар таҳлили давомида шоир қўллаган шеърий санъатлар ҳақидаги назарий билимлар ўрни билан тўлдириб борилади. Чунончи: тажнис – шаклдош сўзларнинг маъновий хилма-хиллигига асосланиши, айниқса, туюқ жанрида бу санъат тури тўла намоён бўлиши эслатилиши лозим. Ҳозирги замон ўзбек шеъриятида ҳам тажнис санъати кенг қўлланилишига А.Орипов, Э.Воҳидов ижодидан ҳам талайгина мисоллар келтириш мумкин:

“Жуда ажойибдир инсон удуми,

У сувни жуда ҳам, жуда ҳам суяр.

Дейлик, бирор жойда ниҳол кўрдими,

Албатта тагига сув қуяр...

Инсон сувдан яна қандай завқ туяр?

Бекор қолганида, баъзида, секин

Бир-бирин тагига сув қуяр”

(А.Орипов)

ТААЖЖУБ САНЪАТИ. Шоир бирор нарса ёки ҳолатдан хайратга тушади ва ўз таажжубини таъкид йўсинида ифода этади. Ойбекнинг “Пушкин” номли шеърини ёки Усмон Азимнинг “Дераза ҳақида баллада”, “Хиёнат” шеърларини мустақил ўқиб чиқсангиз ана шу шеърий санъат

воситасида шоирлар ҳаёт ҳақиқатидан нечоғли таажжубга тушиб унинг моҳиятини ёритишга, ҳукм-хулосалардан яна ҳайрону лол қолганликларига ишонч ҳосил қиласиз. Мана, эътиборни қаратинг-чи:

“Ҳиёнатнинг юзи чиройли,
Лабларида майин табассум,
Сўзлари ҳам самимий –
Айни
Садоқатдай камтар, камсуқум.
Ўларимда
Келар хиёнат,
Меҳр каби қийнар ўзини.
Хўрсинганча –
Дўстдай беминнат –
Юмиб қўяр очиқ кўзимни”.

(Усмон Азим)

ТАШХИС САНЪАТИ – жонлантириш усулидир. Шоир жонсиз табиатга гўё тил ва дил бағишлайди, инсонга хос хусусиятларни нарсаларга кўчиради, таъсирчанликка эришади, натижада сувлар йиғлаган каби “инграйлар” (Чўлпон), “Кўк билан сўзлашар кўчалар” (Э.Воҳидов), “Ҳансираган афтоб”, “Увиллаган шамол” (И.Отамуродов), “Кўзимга йиқилди коп-қора булут” (У.Азимов), “Ой секин орқамдан юрар изма-из” (Ойбек).

НИДО САНЪАТИ – Шоир жунбушга тушган туйғуларини ифодалашда нидо, хитобга (тез-тез такрорланувчи ундалмалар, оҳанг воситасида) мурожаат қилади. Э. Воҳидов “Бонг уринг” шеърисида поэтик фикрни ҳаяжонли нидога қориштириб хитоб тарзида ифода этган:

“Шошилинг,
Қидиринг тез нажот.
Жон қўйсин,

Қалб ёнсин,
Сиз ёнинг
То ёниб кетмасин
бу ҳаёт”.

Шоир Усмон Азим эса қуйидагича хитоб қилади:

“Сиз – қимматбахосиз,
Мен – арзон, арзон.
Сизга балки фақат юрагим арзир.
Сиздан сўрамайман ҳақкига осмон
Фақат осмон каби юксалинг, ахир!”.

САВОЛУ-ЖАВОБ – шеърятдаги энг нозик санъат турларидан бири ҳисобланади. Бу усул ёрдамида шоир шеърга эҳтирос, табиийлик, жонлилик бағишлайди. Шоир Э.Воҳидовнинг “Қумирскалар жанги”, Абдулҳамид Чўлпоннинг “Бузилган ўлкага” шеърларини ўқиб чиқсангиз айнан шу санъат туридан шоирлар маҳорат билан фойдаланганини кузатишингиз мумкин. Абдулла Орипов ҳам “Мен нечун севаман Ўзбекистонни?” шеърисида ана шу усулни санъаткорона қўлланганлигининг гувоҳи бўласиз.

ТАЛМЕХ санъатидан шоир бирор тарихий воқеа – ҳодиса, хайротомуз афсона ёки ривоятга ишора қилиб, унинг замиридаги яширин маъноларни янги қирраларини очиб беришда фойдаланади. Масалан, Э.Воҳидов “Рухлар исёни”, “Кўҳинор” дostonларида “Ўзбегим” номли шеърисида ана шу санъат турини маҳорат билан қўллаган.

“ЙиҒлади Фурқатда Фурқат,
ҳам муқимликда Муқимий,
Нолишингдан ҳинду АфҒон
Қилди афҒон Ўзбегим”.

Шеърӣ санъатлар – бадийликнинг муҳим ва таъсирчан воситалари, усуллари ҳисобланади. Улар сўзининг маъно сифимини оширишга, кирраларини ялтиратишга, ифодани жўшқинлаштиришга хизмат қиладилар. Маълум бўлдики, шоир лирик ифоданинг таъсирчанлигини таъминлашда бир қатор шеърӣ санъатларидан алоҳида ҳолда ёки бир нечтасидан фойдаланиб, эҳтирослиликка эришади.

Ўқувчидан лирик асарни тушуниб ўқиш талаб қилинар экан, аввало ўқувчига лирик шеърӣга хос энг асосий хусусиятлар ҳақида назарий билим бериш лозим. Агар боладан бадий асарда тасвирланган асосий воқеани аниқлай олиш ва воқеалар ичидаги қаҳрамонлар муносабатини белгилай билиши талаб қилинса, унга 5-синф ўқув материаллари асосида насрий асарларга хос нутқ қурилиши, сюжет ва композиция унсурларининг бадий хусусиятлари билан вазифаси ҳақида билим бериш жоиз. Айтмоқчимизки, 5-синфдан бошлаб ўқувчида шакллантирилиши лозим бўлган назарий тушунчалар маълум тартиб, меъёр ва изчилликда бериб борилиши зарур. Бунда ўқувчи унга дастурнинг уқдириш хатида айтиб ўтилган имкониятдан фойдаланиб, масалани ижодий тарзда ҳал этмоғи лозим, деб ўйлаймиз. 5-синф ўқувчиси лирик шеърӣга хос шеърӣ композиция ҳақида бадий тасвир воситалари тўғрисида илк назарий маълумотларни ўзлаштирган бўлсагина дастурда белгиланган ва дарсликда берилган Усмон Носирнинг "Юр, тоғларга чиқайлик", "Юрганмисан бирга ой билан", "Гулзор - чаман...", Миртемирнинг "Балиқ ови", "Булут", "Тўрғай" сингари шеърларининг жозибасини ҳис қилади, шоирлар яратган она юрт табиатининг тенгсиз гўзал тасвирини, гўзаллик туйғусининг бадий ифодасини тушуна оладилар. Шоир Азим Суюннинг «Баҳодирсиз келар арғумоқ» шеърӣда фожиали манзара тасвирланганлигини ёш олима У.Марасулова «Ўқувчиларда адабий-назарий тушунчаларни шакллантириш ва такомиллаштириш усуллари» номли методик қўлланмасида чуқур таҳлил қилган. Дарҳақиқат, шоир тасвирлаётган манзара фожиали. Сабаби, баҳодирсиз келар арғумоқ. Эътибор қаратилса, шоир борлиқнинг бир дафъада ҳаракатсиз, дардли

холатга тушганини, ҳатто латиф шабада ҳам тиниб, тоғлар беҳол, чашмалар бемажол ҳолда қолганини мажозий ва ҳаётӣ маъноларни ифодалашга йўналтирган: агар эл-юрт ўз баҳодирларидан айрилиб қолса, Ғаним билан юзма-юз, мардларча олишиб, халқ шаънини ҳимоя қила оладиган ўғлонлари қолмаса, бу заминнинг мангу мотам либосига ўралиши тайин, бу юртнинг ўзгалар томонидан топталиши аниқ. Шу боис:

Тоғлар боқар Ғамгин, тунд, беҳол,

Оқ наъматак тебранмас хушҳол,

Бемажолдир чашмаи зилол,

Баҳодирсиз келар арҒумок.

Мисралар охиридаги бошини, ёшини, кўёшини, беҳол, хушҳол, зилол сўзлари ўзаро қофияланиб, маъно қирраларининг «ярк» этиб товланишига, китобхонга эстетик таъсир кўрсатишга хизмат қилган, яхлит ҳолда эса шеърий нутқ услуби Ғоя кўламига мос оҳангдор зарблар воситасида инсоний дардни, тасвирланаётган манзара даҳшатини ҳис қилдиради, китобхон қалбига юқади. Хўш, зарб нима? Зарб - бу ҳаётда мавжуд ҳодиса. Дейлик, мушт тушиши - зарбни ҳосил қилади. Зарб бир марта содир бўлса, шеърдаги зарб - ритм такрорийлик туфайли юз беради. Оҳанг зарбларининг бир текисда қайтарилишидан шеърий ритм ҳосил бўлади. Натижада, шеърий асарда зарб айрим сўзларга, мисраларга ёки бандларга тушади, шу мисра маъносини ёйиброқ ифодалашга, ёхуд алоҳида зарб билан таъкидлашга хизмат қилади, мантиқан кучли зарбни ҳосил қилади:

- ритмик зарб - оҳангнинг муҳим унсури ва у шеърий нутқ ҳаракатини таъминлайди;

- ритмик зарб- кучли ҳис-туйғу ва кўтаринкиликни шеър вазни ва ритмига мувофиқлаштирувчи восита ҳисобланади;

- ритмик зарб воситасида мантиқий урғу ифодаланади, оҳангдорлик юзага чиқади. Ритмик зарбни эса қофия, банд, бўғин, туроқ, вазн сингари унсурлар юзага келтиради.

Шеърда ҳар қандай образлар Ғоя ва ритм билан ўзаро ягона яхлитликни

ташқил этади ва тимсолнинг бадиий образ сифатида идрок этилишида рамзий-мажозий қирраларини очилишида ритмик ҳаракат асосий унсур бўлиб, образ тимсолидаги Ғоянинг ифодаси бўлиб хизмат қилади. Шу сабабли, Азим Суюн, Шавкат Раҳмон, Рауф Парфи сингари шоирлар ижодидан намуналар ўрганиш чоғида турли характердаги нотекис ҳаракатли ритм ҳақида назарий тушунча бериш ва бундай шеърларнинг пайдо бўлиш омилларини айтиб ўтиш зарур деб ҳисоблаймиз:

- айрим шеърини санъатлар воситасида шоирлар ўткир, зиддиятли, фалсафий маъноларни акс эттиришни бош мақсад қилиб белгилаганликлари;

- давр ва замондаги кучли драматик ҳолатнинг шеърятга олиб кирилганлиги ҳамда замон воқеаларининг ўта кескин, шиддатли, нотекис ривожланиш ҳолати шеърга кўчирилганлиги;

- шеърларда бадиий «мен» кечинмаларнинг қаҳрамон руҳий-маънавий оламида ўзгариш яшашга қаратилганлиги;

- анъанавий бадиий образ тимсолларнинг кашф этилмаган қирраларининг зарблар воситасида очилганлиги сабабли;

- бир лирик матнда маъно ва мазмун доирасининг турфа жилолантиришга интилиш туфайли нотекис ҳаракатли ритм ўзбек шеърятда юзага келган.⁴

Шоир Азим Суюннинг «Дарада» шеърига хос нутқий оҳанг табиатини ўрганишда, шубҳасиз ана шу назарий билимларга таянилади. Бу шеърнинг нутқий оҳанги табиатнинг сирли-сеҳри манзарасини китобхон кўз ўнгида жонлантиришга йўналтирилганлиги матнни ўқиш орқали англашилади. Шоир тонг манзарасини кузатар экан, анъанавий тимсоллар: тун, бургут, қоя, туман, қуёш, осмон қиёсида янги маъноларни кашф этишга эришади, баҳорий уйғониш аломатлари орқали образнинг кашф этилмаган қирраларига диққатимизни қаратади:

Кўринмас оловдан эриб борар **тун**,

⁴ Бу ҳақда қаранг: Ражабов Д. «Бадиий образ ва ритмнинг □ зармуносабати» (70-80 йиллар □ збешеърятини мисолида), номли илмий тадқиқот иши автореферати. 1998 йил.

Бургутлар қояда потирлашмоқда.

Она қорнидаги гўдакдай **беун**

Туман Ғимирламоқда...

Кумуш чўққилардан оҳиста **ошиб**,

Қуёш сим-сим қўшиқ куйлаб келмоқда.

Осмон қозонида сут каби **тошиб**,

Туман тарқалмоқда.

Шеър бармоқ вазнида ёзилган бўлиб, ажратиб кўрсатилган сўзлар ўзаро қофиядошликни ҳосил қилган. қофия – арабча сўздан олинган бўлиб, тузилиш деган маънони билдиради. У шеър мисраларини боғлайдиган оҳангдош сўзлар бирикмаси. Қофия барча шеър мисраларини жипслаштириб, ҳамоҳангликни таъминлайди, шеър унсурларини бошқаришга хизмат қилади. Шеър мисраларида қофиядан сўнг айнан такрорланиб келадиган сўз ё сўзлар бирикмаси радиф дейилади. Қофия радифи бўлганда радиф у билан мазмунан алоқадор бўлади. Азим Суюннинг «Дарада» шеърида қофиядош сўзлар бор, аммо радиф қўлланмаган. У классик Ғазал ва мухаммасларда кенг қўлланилади. Турли мисраларда сўз ёки сўзлар бирикмасининг айнан такрорланиши – радифдан XX аср ўзбек шеъриятида Ҳамза, Ҳ.Олимжон, Ойбек, Миртемир сингари шоирлар кенг фойдаланганлар.

Банд - шеърнинг алоҳида қофияланиш тартибига эга бўлган ритмик бўлаги. Банд - қофия ва оҳанг бирикувидан юзага келиб, тугал фикр ё ҳиссиётни ифодалайди. Фикр ва туйғу банддан бандга кўчади, мантиқан ўзаро боғланишни ҳосил қилади. Демак, шоир ритм, вазн, қофия ва бандлар воситасида бадиий фикрни ифода қилади. Хўш, «Дарада» шеърида қандай поэтик Ғоя ёритилган? Шеърнинг биринчи мисрасидаги «кўринмас олов» ташбеҳини изоҳланг. Уйқу нега «қудратли паҳловон»га ўхшатишган? Қуёш куйлаётган сим-сим қўшиқ нима деб ўйлайсиз? Туманнинг «қимирлаши», «кўтарилиши» ва «тарқалиши» қандай маъноларни ифода этади? Ана шундай

тахлилга йўлловчи саволлардан сўнг ўқувчилар лирик турга мансуб асарларда шахсининг ички туйғулари, хиссиёти, рухий кечинмалари асосий ўринда бўлиши ҳақида тушунчага эга бўладилар. Энди лирик адабий турга хос умумий тушунчалардан табиат лирикасига мансуб асарларга хос хусусиятларни ўрганишга ўтиб, бундай асарларда инсоннинг табиат гўзаллиги таъсирида уйғонган хиссиёти ифодаси етакчилик қилишини тушуниб оладилар. Бундай асарларда табиат тасвири нечоғлик кенг қамраб олинмасин, у ҳамиша тасвир марказидаги қаҳрамон (ёки шоир) руҳиятини очиш воситаси бўлиб қолади. Чунки, бадиий ижод талабига кўра табиат тасвири воситасида ифодаланган рухий ҳолат инсон маънавиятининг янги бир жиҳатини намоён қилгандагина эстетик қиммат касб этади. Шу жиҳатдан 7-синфда Шавкат Раҳмоннинг «Ой синиғи», «ҳамал» шеърларини ўрганиш мумкин. Адабий таҳлил жараёнида эса зарур назарий тушунчаларни шакллантиришга қуйидаги тартибда эришишни лойиҳалаштириш лозим:

III. Раҳмон ижоди ҳақида умумий тушунча бериш.

Шоир услубига хос хусусиятларни «Тунги манзара», «Ой синиғи», «ҳамал» шеърлари таҳлили жараёнида белгилашга эришиш.

Табиат тасвири орқали инсон шахсини тадқиқ этишда шоир қандай эстетик мақсадни кўзлаганлигини таҳлил орқали ёритиш.

Ўқувчиларга шуни алоҳида уқдириш лозимки, ҳақиқий истеъдод эгаси табиат тасвири орқали инсон шахсини бадиий тадқиқ этади. Шунинг учун ҳам сувлоқда чанқоғи қондирилган «отлар», севинчдан йиғлаётган қиёқлар, овозини қайраётган чигиртка ва бош кўтармай меҳнат қилаётгани билан дунёни масхаралаётгандай тасаввур уйғотувчи чумоли тимсоллари аслида инсоннинг тушунтириб бериш қийин бўлган ҳолатлари, рухий-маънавий дунёси манзараларини тасвирлаш воситаларидир. Табиатнинг сирли-сехрли, Ғоят гўзал кўринишларини жонлантириш орқали шоирлар инсон дунёсининг ҳам сирли кўринишларини, ҳолатларини ёритиш имконига эга бўладилар. Таҳлилга йўналтирувчи саволлар воситасида ўқитувчи табиат тасвири орқали шоир инсон шахсини тадқиқ қилиб, баҳор унинг руҳиятида

хам ўзгаришлар ясаганига, ҳисларнинг уйғониб, кенгликлар ахтараётганига, тунлардан ҳам кунлардан ҳам баҳор нафасини туйиб, эзгу тилаклар ила ҳаётга самимий назар ташлаётганлигига ишора қилмоқда. Зеро, табиатга хос табиий гўзаллик инсон маънавиятига кириб борса, «мўъжизалар содир бўлади», инсон қалби ҳам, орзу-тилаклари, туйғулари ҳам оқликка йўғрилади!

ШЕЪРИЙ АСАР ВАЗНИНИ ТАҲЛИЛ ҚИЛИШ ЙЎЛЛАРИ

Атоқли сўз устаси Абдулла Қаҳҳор «Поэзия юксак санъатдир» номли мақоласида шеърга шундай таъриф берган: «Шеър – фикр абстракти бўлиши жиҳатидан ҳикмат; кўнгилга йўл топиши, ундан ўзига ҳамоҳанг садо чиқариши жиҳатидан мусиқа»¹.

Адиб ва олим Абдурауф Фитрат 1926 йилда яратган «Адабиёт қоидалари» номли ўқув кўлланмасида ўзбек шеърини поэтикаси масалаларини «Шеър», «Бармоқ вазни», «Аруз, аруз усуллари», «Арузнинг бизнинг тилга ярамоғини», «Қофия», «Форс, араб арузида тизим шакллари» сарлавҳалари остида шарҳлаган. «Услубнинг хусусий ҳоллари» бобида эса сифатлаш, ўхшатиш, истиора, киноя, мажоз, жонлантириш, сўраш, муболаға, ундаш, қаршулик, қайтиш, сўз ўйинлари ва бошқалар

¹ Қаҳҳор А. Асарлар. (6 томлик) 6-том. –Т.: 1971. 253-бет.

хақида маълумотлар берган. Олим 1936 йилда эълон қилинган «Аруз ҳақида» номли қўлланмасида эса аруз поэтикасини кенгроқ ва чуқурроқ тадқиқ этган.

Ўзбек шеърияти поэтикаси масалаларини ёритишда Иззат Султоннинг 1939 йилда чоп қилинган «Адабиёт назарияси» дарслиги ўша давр адабиётшунослигининг жиддий ютуқларидан бири эди.

XX асрнинг 70-80-йилларида олим бу дарсликни (1980 йилда) қайта ишлаб, тўлдириб, нашр қилдирди. Айти пайтда, А.Зуннуновнинг Н.хотамов билан ҳамкорликда яратган «Адабиёт назариясидан қўлланма»си (1978 йилда) чоп этилди. Муаллифлар қўлланмада шеър тузилиши мезонларини ёритиб берганлар; бадий асар тили масалаларини ҳам шарҳлаганлар.

Истиклол даврида педагогика фанлари доктори, профессор Т.Бобоевнинг «Шеър илми таълими» (Ўзбек шеърияти поэтикасидан сабоқлар) номли ўқув қўлланмаси¹; У. Тўйчиевнинг «Ўзбек шеър системалари», Д.Қуроноғнинг «Адабиётшунослик асослари» каби ўқув қўлланмалари; Д.Ражабовнинг «Бадий образ ва ритмнинг ўзаро муносабати» масаласини тадқиқ этувчи илмий тадқиқоти яратилди.

Шеър асар вазнини таҳлил қилишда шеър тузилиши мезонларини эътиборга олиш муҳим масала ҳисобланади. Яхши биламизки, шеър тузилиши – шеър нутқ мусиқийлиги ва ритмининг уюштирувчи усул, адабий-бадий восита. Шеър нутқ насрий нутқдан шеър тузилиши қоидаларига амал қилиниб яратилганлиги билан фарқланади. Шеър тўқимасида бир қатор унсурлар: мавзу, Ғоя, нақорот, банд, ритм, вазн, қофия, интонация, пауза, урғу, поэтик фигуралар, фонетик усуллар, бадий санъатлар, образ, сюжет, композиция, конфликт, бадий тил унсурлари ва бошқаларнинг муайян бир тизимга уюшувидан шеър пайдо бўлади. Шеър тузилишида иштирок этувчи унсурларни профессор Т.Бобоев шартли равишда икки гуруҳга ажратиб ўрганишни тавсия қилган: Ғоя, мавзу, образ, сюжет қабиларни мазмунга оид унсурлар; мусиқийлик, ритм, вазн, қофия,

¹ Т.Бобоев. Шеър илми таълими. –Т.: Ҳақиқатчи. 1996й. (Мазкур мавзунинг ёритишда ана шу қўлланмага таянилди).

банд, конфликт, композиция, бадий тил сингариларни шаклга оид унсурлар сифатида ўрганиш мумкин. Бироқ шеър тўқимасидаги барча унсурлар бири бири билан чамбарчас боғланган бўлади. Шеърда мазмун ва шакл яхлит ҳолда воқе бўлади.

Шеършунос олим У Тўйчиев ўз тадқиқотларида ўзбек шеърини беш шеър тизими асосида яратилганлигини таъкидлайди². Булар – бармоқ тизими, аруз тизими, бўғин-урғу тизими, миқдор-урғу тизими ва қоришиқ тизим. Шулардан фақат иккитаси: бармоқ ва аруз тизимлари ўзбек шеър тузилишининг асосини ташкил қилади. Шеърда муסיкийликни вужудга келтирувчи бир қанча унсурлардан асосийлари қуйидагилар: а) ритм (зарб), вазн, қофия, банд. б) интонация, поэтик синтаксис, шеър санъатларини ёрдамчи унсурлар дейиш мумкин.

Ритм шеър мисраларидаги бир-бирига тенг нутқ бўлақларининг бир текисда изчил такрорланиб келишидан пайдо бўладиган оҳангдошлик (зарб). Бу оҳангдошликни шеър ўқилаётган пайтдагина ҳис қила оламиз. Ритм шеър муסיкийлигини таъминлайди. Шу сабабли ритмсиз шеърни тасаввур қилиб бўлмайди. Шеър «ритми» атамаси амалда «зарб» ҳам деб юритилади.

Шеър ритми, одатда, вазн, бўғин, туроқ, туркум, пауза, банд, қофия, интонация, поэтик фигуралар, поэтик фонетика, шеър санъатлари билан узвий боғлиқ бўлади. Бармоқ вазнидаги шеърда зарб мисралардаги бўғинларнинг миқдор жиҳатидан муайян такроридан, туроқларнинг миқдори ва тартибидан, бандларнинг бир хилда такрорланишидан, қофия, радиф, рефрен, нақоратлардан келиб чиқади. Аруз вазнидаги шеърда эса ритм мисралардаги ҳижоларнинг миқдори ва сифати («-», «V»), шунингдек, рукнларнинг миқдори ва тартиби бир текисда такрорланишидан, вазндан, банд тартибидан, қофия, радиф ва бошқалардан юзага келади.

Бўғин мумтоз шеъринимизда ҳижо деб юритилган; арузда ёзилган шеърда қисқа ва чўзиқ ҳижолар тартибидан ташкил топади.

Бармоқ тизимида бўғинлар туроқларни, туроқлар туркумни, туркум

² У.Т. Тўйчиев. Ўзбек шеър системалари. –Т.: Фан. 1981й.

вазни, вазн ритми, ритм музиқийликни, музиқийлик поэтик Ғояни вужудга келтиради. Шеър унсурлари бир-бири билан узвий боғлиқликда, бир-бири билан мустаҳкам алоқага киришгандагина ўз вазифасини ўтай олади.

ТУРОҚ. Бармоқ тизимида бўғинларнинг муайян гуруҳларга ажралиши оқибатида пайдо бўладиган ритмик бўлак туроқ деб юритилади. Ўз вазифасига кўра бармоқдаги туроқ (стопа) аруздаги рукнга якин туради. Туроқлар шеърда туркумни вужудга келтиради. Юзакироқ қараганда, туроқ ва туркум бир-бирига ўхшаб кетади, аммо улар айнан бир унсур эмас. Агар мисрадаги бўғинларнинг гуруҳланишидан туроқлар пайдо бўлса, мисра ёхуд байтда туроқларнинг миқдори ва уюшув тартибидан туркум яратилади.

Мисол:

6 5

ках – ра – мон бў – либ қайт, / ку – чоқ о – чай мен, / қ 11

6 5

А – зиз бош – ги – нанг – дан/ гул – лар со – чай мен,/қ 11

(Миртемир)

Демак, ҳар бир мисрада ўн биттадан бўғин бўлиб, улар иккитадан гуруҳга ажралади: биринчи гуруҳ 6 бўғин ва иккинчи гуруҳ 5 бўғиндан таркиб топган. Булар туроқлардир. Мисралардаги туроқларнинг миқдори (иккита) ва уюшув тартиби (6+5=11) – туркумдир. Шеър ўн бирлик туркумда ёзилган.

Бармоқ вазнидаги шеър туроқлари бўғинларнинг миқдорига, аруздаги шеър рукнлари эса ҳижоларнинг ҳам миқдорига, ҳам сифатига қараб фарқланади. ҳозирги ўзбек шеърлятида (бармоқда) бир бўғиндан тортиб саккиз ва ҳатто ундан ортиқ бўғиндан таркиб топган туроқлар учрайди.

ВАЗН. Вазн шеърий нутқни насрий нутқдан ажратиб турувчи асосий унсурлардан ҳисобланади. Одатда, бир туркумдаги шеър мисралари, байтлари ва бандларида туроқлар ва бош туроқларнинг муайян қонуният асосида ишлатилишидан келиб чиқадиган ритмик ҳодиса – оҳанг вазн деб

юритилади¹. Шу ваздан, юқорида таъкидланганидек, бўғинларнинг (чунончи, тўққиз бўғинли мисра тўққизлик туркум деб юритилса), туркумдаги туроқлар ва бош туроқларнинг сони вазни, уларнинг жойлашиш тартиби ритмни вужудга келтиради. Масалан:

6 5

Сенга мафтун бўлиб, / севиб қолганим, // = 11

6 5

Ишқинг оловида / ўртанганим рост // = 11

6 5

Сенинг ёдинг билан / нафас олганим, // = 11

6 5

Исминг такрорлашга / ўрганганим рост // = 11

(Зулфия)

Мисолимиз бир туркум – ўн birlik туркумда ёзилган шеърдан олинган.

Шеър мусиқийлигини вужудга келтиришда ритм қанчалик ҳал қилувчи роль ўйнаса, вазн эса ритмни яратишда шунчалик муҳим аҳамият касб этади. Вазн, ритм, банд каби унсурлар билан узвийликда ўз вазифасини ўтайди.

Турли шеър тизимларида вазн турлари турли йўллар билан пайдо бўлади: бармоқ тизимида кўпинча шеърнинг биринчи мисрасидаги бўғинларнинг миқдори, туроқларнинг сони ва жойлашиши бошқа мисраларда ҳам муайян тартибда такрорланиб келишидан вазн ҳосил бўлса, аруз тизимида шеърнинг биринчи мисрасидаги ҳижолаарнинг миқдори ва сифати, рукнларнинг сони ва тартибининг бошқа мисраларда айнан такрорланишидан вазн пайдо бўлади.

СОДДА ВАЗН. Бу вазнда ёзилган шеърдаги мисралар бўғинларнинг умумий миқдори жиҳатидан бир-бирига тенг бўлади. Содда вазн туроқланиш тартибидан қатъи назар, бир туркум доирасидан четга чиқмайди. Муайян бир

¹ Қаранг: Иззат Султон. Адабиёт назарияси. –Т.: «Ўқитувчи» нашриёти, 1980, 307-бет; Тўйчиев У.Ўзбек совет поэзиясида бармоқ системаси. –Т.: Фан нашриёти, 1966, 65-бет.

туркумгагина асосланган туроқлар тартиби содда вазн деб юритилади.

4 5

Чиройлидир / гўё ёш келин, // = 9 бўҒин

4 5

Икки дарё / ювар кокилин // = 9 бўҒин

(Ҳамид Олимжон)

ҚЎШМА ВАЗН. Шеър икки туркумда ёзилган бўлса, унинг бир мисраси бўҒинлари сони бир хил ва бошқа мисрасидаги бўҒинлар сони бошқа хил бўлади; улар муайян қонуният (тартиб) асосида бутун шеър давомида такрорланиб туради. Шеър тузилишининг бу усули қўшма вазнни вужудга келтиради.

Масалан:

Боқмам ерлик наволарга, = 8

Билмам, қачон қайтаман. = 7

Мен дардимни ҳаволарга, = 8

Шамолларга айтаман. = 7

(Рауф Парфи)

МУРАККАБ ВАЗН. Шеър уч ва ундан ортиқ туркумда ёзилган бўлиши мумкин, бундан қўшма вазннинг мураккаб тури пайдо бўлади. Агар қўшма вазндаги икки туркумнинг тартибли такроридан ҳосил бўлса, мураккаб вазндаги шеър эса уч ва ундан ортиқ туркумлар заминига таянадиган туроқлар тартиби асосида яратилади. Шоир Мақсуд Шайхзоданинг «Тошкентнома» лирик достони, шоирнинг ўзи таъкидлаганидек, саккиз вазнда ёзилган. Бу асар - мураккаб вазннинг мумтоз намунаси.

ЭРКИН ВАЗН. Эркин шеърнинг асосий шarti шаклнинг мундарижага мувофиқ бўлишидир. Эркин шеърда сатрлар шундай тартибда бўлиши керакки, бунинг натижасида шеърдаги интонация шоирнинг фикрларини, руҳий ҳолатини, ҳис-туйғуларини, кайфиятини тўла ифода этсин. Эркин вазннинг муҳим хусусиятларидан бири – айрим мисралардаги бўҒин

(сўз)ларни (маъно ва интонацияни кучайтириш мақсадида) бир неча каторга зинапоя тартибида жойлаштириш (градация усули)дир. Эркин шеърда мусикийлик ўзгариб, тобланиб туриши мумкин. Бир шеърда шоир бир неча ритмик ўлчовлардан фойдаланади, бир турок тартибидан иккинчи турок тартибига кўчаверади...

Эркин шеърда интонацияга катта аҳамият берилади. Эркин вазнининг яна бир хусусияти шундаки, унда вазн, қофия, банд қурилишида анча эркинлик, қадимий қоидалардан бирмунча четга чиқиш юз беради. Мисралар ва зинопоялардаги бўғинлар сони ҳам тенг бўлавермайди. Бу эркинликнинг асосида ҳам маълум бир қонуният ётади, албатта. Бу қонуният - мантикий босим қонуниятидир, яъни қайси сўзни ажратиб, алоҳида таъкидлаб айтиш зарур бўлса, шу сўз алоҳида сатрга тизилади, қайси тартиб шоирнинг ҳис-хаяжонини ва шоирона фикрини тўла ифода этса, сўзлар шу тартибда сатрларга тизилади. Масалан: Ҷафур Ҷулом «Сен етим эмассан» шеърда худди шу усулни қўллаган:

Чўчима жигарим,

Ўз уйингдасан.

Бу ерда

на Ғурбат,

на офат,

на Ғам.

Бунда бор:

ҳарорат,

муҳаббат,

шафқат.

Ва меҳнат нонини кўрамиз баҳам.

БАНД. Банд – шеърнинг алоҳида қофияланиш тартибига эга бўлган йирик ритмик бўлагидир. У нисбий тугал фикр ёки ҳиссиётни ифодалайди. Банд - қофия ва интонация билан бириккан (уюшган) мисраларнинг муайян

тартиб асосида такрорланиши. Банд йирик шеърий асар мазмунини пешмапеш (босқичма-босқич), изчил очиб боришда восита бўлади. Негаки, бандда асар мазмунига тааллуқли Ғоя ва ҳиссиёт бутунлай тугалланмасдан, ўзидан кейинги ёки олдинги банднинг боши ёки давоми сифатида ҳам майдонга чиқади – фикр ва туйғу бир банддан иккинчи бандга кўчади. Шу тариқа, шеърда мавзу, Ғоя ва рухий ҳолат бирлигидан ташқарии, мантиқий ва синтактик бирлик ҳам пайдо бўлади¹.

Шеърда ритм, вазн, қофия ва бандлар воситасида фикр юритилади, ҳаёт бадий ифодаланади. «Шеърда бандсиз мусиқийликни ва унинг биринчи унсури бўлган ритмни тасаввур қилиш қийин. Бандни шеър мусиқийлиги шаклланадиган ва рўёбга чиқадиган асосий майдон деб аташ мумкин, чунки муайян туроқ ва вазн орқали шакллана бошлаган шеър ритми банд орқалигина ўз тақомилига эришади; вазн банд мисраларида такрорланади, мисралар эса маъно ва интонация жиҳатидан бир бутун ҳолда гуруҳ-гуруҳ бўлиб келади. Мисралар гуруҳи мисраларнинг бошқа гуруҳлари орқали вазн ва қофияланиш жиҳатидан маълум қонун асосида такрорланади, натижада маълум бир шеър ритми вужудга келади. Шеър ритми бандлардаги қофиялар асосида келиб чиқадиган оҳангдошлик билан қўшилиб, мусиқийликни вужудга келтиради»².

БАНД ТУЗИЛИШИ. Умуман айтганда, ўзбек шеъри бандида икки мисрадан тортиб йигирма тўрт мисрагача бўлиши мумкин. Ўзбек мумтоз шеъриясида (таркиббанд ва таржиъбандларни мустасно қилганда) икки-саккиз мисрали бандлар кўп учрайди. Ҳозирги ўзбек шеъриясида эса учлик, еттилик, тўққизлик, ўнлик, ўн бирлик, ўн учлик, ўн бешлик ва ўн олтилик сингари ўнга яқин янги шеърий бандлар пайдо бўлган. Адабиётшуносликда шартли равишда иккиликдан олтиликкача бўлган бандлар – содда бандлар; еттиликдан ўн олтиликкача бўлган бандлар – мураккаб бандлар деб

¹ Бу ўринда шаклан банд билан шеър тенг бўлган рубоий ва туюқ каби кичик лирик жанрлар мустаснодир. Банд ва унинг вазифаси ҳақида яна қаранг: Иззат Султон. Адабиёт назарияси. –Т.: Ўқитувчи, 1980, 343-353-бетлар.

² Тўйчиев У. Ўзбек совет поэзиясида бармоқ системаси. –Т.: Фан, 1966, 131-132-бетлар.

юритилади. «Шу нарсани ёдда тутиш керакка, - деб ёзади профессор Т.Бобоев, - мумтоз адабиётимизда шеър қайси банд усулида ёзилган бўлса, кўпинча, шу усул муайян шеър жанрига ҳам нисбат берилган. Шу маънода маснавий, мураббаъ, мухаммас, мусаддас, мусамман каби истилоҳлар, биринчидан, банд номларини ифодалаган бўлса, иккинчидан, муайян банд усулида ёзилган шеър жанрини ҳам белгилаб берган¹. Чунончи, мухаммас, биринчидан, банд номи, иккинчидан, шеър жанри каби.

Ўзбек мумтоз адабиётида «таржиъбанд», «таркиббанд» ва «соқийнома» каби жанрларда ёзилган шеърларнинг банд тузилиши ҳам ўзига хосдир. ҳозирги замон ўзбек шеърлятидаги эркин шеър, хусусан, сарбаст шеърнинг ҳам бандлари бошқача – улар мумтоз шеърлят анъаналари қолипига сиғмайди. ҳозирги адабиётимиз – (эркин шеърни мустасно қилган)да шеър, асосан, бир хил банд усули (яъни шеърнинг биринчи банди қандай шаклда бўлса, бошқалари ҳам шу усулда)да ёзилади. Масалан, Абдулла Ориповнинг «Аёл» шеъри тўрт мисрали банд усулида ёзилган. Шеърда ўнта банд бўлиб, уларнинг ҳар бири тўрт мисрадан тузилган. ҳатто банднинг ички қофия тартиби (а+б+а+б) ҳам, мисралардаги бўғинлар сони ҳам (11 бўғин), туроқлар тартиби ҳам (б+5) бир хил эканлигини олим тўғри таърифлаган. Масалан:

Биринчи банд

Йигитлар мактубин битганда қондан,

$$- а - б+5 = 11$$

Келинлар фироқдан чекканда ёҳу.

$$- б- б+5 = 11$$

Унинг ҳам паноҳи қайтмади жангдан,

$$- а - б+5 = 11$$

Ўн тўққиз ёшида бева қолди у.

$$- б- б+5 = 11$$

¹ Қаранг: Тўйчиев У. Ўзбек совет поэзиясида бармоқ системаси. –Т.: Фан, 1966, 130-162-бетлар.

Ўнинчи (сўнгги) банд

Ҳатто зеб-зийнатни юлқиб зиёда,

- а – б+5 =11

Ҳайкал ҳам қўйингиз бамисли ҳаёл.

- б- б+5 =11

Шундайлар бўлмаса агар дунёда,

- а – б+5 =11

Бу қадар мухтарам бўлмасди аёл.

- б- б+5 =11

А) Маснавий (иккилик - қофияланиш тартиби: а+а, б+б, в+в, г+г...) икки мисрадан иборат бўлган шеър банди. ўзалларнинг бандлари: а+а, б+а, в+а, д+а, е+а... ва фард (икки мисрали) шеърлар: а+а (ва, ҳатто, баъзан а+б, яъни қофиясиз) схемасида қофияланади.

Мумтоз адабиётимизда воқебанд (кичик) лирик шеърлар ҳам, йирик ҳажмли достонлар ҳам маснавий деб юритилаверган (агар улар икки мисрали банд усулида ёзилган бўлса). Алишер Навоийнинг «Ҳамса»си, Муқимийнинг «Танобчилар»и маснавий усулида ёзилган.

Ҳозирги замон ўзбек шоирлари ҳам маснавийга тез-тез мурожаат қиладилар. Масалан:

Бахт нима? ҳаётми ёким ҳаёл?	- а
У недур? Мулкми ё умр безавол?	- а
Менинг назаримда буларнинг бари	- б
Бахт деган дарахтнинг шохобчалари.	- б
Бахтга ўша чой ҳам дахлдор эрур,	- в
Ақл ҳам, чирой ҳам дахлдор эрур.	- в
Ҳаётнинг Ғалваси гулдуросидан,	- г
Қувончи, ташвиши, хуш садосидан	- г
Йироққа тушмасак, бахтдир мана шу,	- д
Қандайдир муаллақ манзил эмас у.	- д
Бахт тенгдир шоиру бастакорга ҳам,	- е

Абдурайим деган пахтакорга ҳам - е

(Абдулла Орипов)

Б) Мусаллас (учлик) – уч мисрали банд усулида ёзилган шеър.

Бу усул ўзбек мумтоз адабиётида кенг тарқалмаган, аммо ҳозирги шеърятимизда сийрақроқ бўлса-да, ишлатилиб турибди.

Усмон Носирнинг «Балиқчи» шеъридаги учлик бандлар бошқача тартибда учрайди:

Оқ булутлар кўзҒалди,

ТоҒдан нари йўл олди.

Очилди кўм-кўк осмон...

Узоқда юлдуз кўрдим,

Соҳилда бир қиз кўрдим

Боққан билан тўймасман...

В) Мураббаъ (тўртлик) – ўзаро қофияланган тўрт мисрали банд усулида ёзилган шеър. Мураббаънинг қофияланиш тартиби: биринчи банд мисралари ўзаро бир текисда қофияланади (а+а+а+а), кейинги бандларнинг дастлабки уч мисраси ўзаро қофияланади ва тўртинчи мисраларигана биринчи банднинг тўртинчи мисрасига қофиядош (б+б+б+а) бўлиб келади. Масалан:

Қўйма жоно, Сурма, шахло кўзларинг, - а

Оҳуларни қили шайдо кўзларинг, - а

Мардум ичра солди ҒавҒо кўзларинг, - а

Мардумлари, магар, тарсо кўзларинг. – б

Эй париваш гулпираҳан суманбар, - б

Назокатда қаддинг сарву синовбар, - б

Буқун боқмай ошиқларга баробаро, - б

Қилмас андишаи фардо кўзларинг - а

(Муқимий)

Г) Мухаммас (бешлик) – мумтоз адабиётимизда ўзига хос қофияланиш тартибига эга бўлган бешлик банд усулида ёзилган шеър.

Қофияланиш тартиби: биринчи банд мисралари ўзаро бир хилда

қофияланади (схемаси: а+а+а+а+а), кейинги бандлардаги дастлабки тўрт мисра ўзаро қофияланиб, сўнгги бешинчи мисралар биринчи банднинг бешинчи мисраси билан оҳангдош (схемаси: б+б+б+б+а) бўлади. Масалан:

Сояедурменки, боқмас офтобим ким десун? - а
Бора-бора кетди кадрим, интихобим ким десун? - а
Бир ўкутмайдур битиб берган китобим ким десун? - а
Ул таҒофул пешага ҳоли харобим ким десун? - а
хажрида мундоҒ мени кўрган азобим ким десун? - а

Ошносидин кечиб, бегоналарга ёр-ёр, - б
Бу аламларга чидолмай, кўз ёшимдур шашқатор, - б
Ҳеч душман бўлмасун кўйида мендек хору зор - б
Кундузи бир ерда олмай орому қарор, - б
Лаҳзае йўқ кечалар кўзларда хобим ким десун? - а

(Муқимий)

Е) Мусамман (саккизлик) – саккиз мисрали банд усулида ёзилган шеър.

Мусамманнинг биринчи мисралари ўзаро бир хилда қофияланади (схемаси: а+а+а+а+а+а+а+а), қолган барча бандлардаги дастлабки ҳар етти мисра алоҳида бир хилда қофияланиб, саккизинчи мисраларигина биринчи банднинг саккизинчи мисрасига оҳангдош бўлади (схемаси: б+б+б+б+б+б+б+а, в+в+в+в+в+в+в+а каби).

Эркин Воҳидовнинг «Фироқ ҳақида» шеърисида қўлланилган бир саккизлик бандга эътиборингизни тортмоқчимиз:

Севганингни ёки билмайди, - а
Ё билса ҳам кўзга илмайди. - а
Айрилиқда ёнасан бироқ - б
Сен буни ҳам атама фироқ. - б
Чунки севгинг бўлса чин - в
Ҳижронларни қилар чилпарчин. - в
Ишон фақат, ҳеч толмай ишон, - г

ОҚ ШЕЪР. Шеършуносликда вазни аниқ, туроғи аниқ, лекин қофиясиз шеър оқ шеър деб юритилади. Вазн, мисралардаги ранг-баранг ритмик қурилиш оқ шеърнинг оҳангдорлигини, мусиқийлигини таъминлайди. Шайх Аҳмад Тарозий «Фунун ул балоға» асарида таъкидлаганидек, ўрта асрлар ўзбек мумтоз адабиётида ҳам «харора» деб ном олган қофиясиз шеър нави бўлган. Шоира Увайсий «кўнгул доғ ўлди, доғ ўлдим» радибли Ғазалида тизимли ва изчил қофия ишлатмаганини эшлаш кифоядир. Ҳозирги ўзбек шеърлятида оқ шеър – харора анча қулоч ёзган. Файласуф шоир Максуд Шайхзоданинг «Мирзо Улуғбек» фожиасини оқ шеърда ёзганлиги ҳам бежиз эмас. Шоир Усмон Носирнинг «Луғатимда сўзим анча кўп», Шухратнинг «Оқ шеър», М.Шайхзоданинг «Уруғ сочарлар» каби асарлари оқ шеърнинг яхши намуналаридир.

СОЧМА (НАСРИЙ) ШЕЪР. Лирик кечинмалар сочма (насрий) нутқ шаклида ҳам ифодаланиши мумкин. Бундай нутқ таъсирчанлиги ва жўшқин ритми билан шеърга монанд бўлади. Сочма бадий нутқнинг шундай тури насрий шеър ёки сочма шеър деб юритилади¹. Сочма шеърларни проф. Абдурауф Фитрат «Мансур шеърлар» деб атади. Алломанинг уқтиришича, «сочим шеърлар (мансур шеърлар) учун «вазн» ва «қофия»нинг тегишлиги бўлмас ҳам, сўзларнинг ҳунарлича (санъаткорона) бўлиши тейишдир» («ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси, 1995 йил 16 июнь). Шоир Миртемир сочма шеърнинг хусусиятларини қуйидагича таърифлайди: «Сочма аниқ ва қатъий вазндан холи, қора сўзда ёзиладиган, лекин таъсир кучи баланд бўлган (наср) шеър. Сочманинг ўз қоидалари, ўз «вазнлари», ҳеч ким томонидан ёзилмаган қонунлари бор. Ундагши образлар, катта вазифалар юклатилган поэтик қочириқлар шоирдан катта меҳнат талаб қилади. Хуллас, қофиядош шеърларга хос бўлган талабларнинг деярли ҳаммаси унда бор. Бўлмаса, картина, мавж, манзара бўлмас эди. Сочма шундай вақтда ёзиладики, туйғу ва фикрлар тўлқинланиб тошиб кетади. Уни

¹ Қаранг: Ҳамраев М. Пламя жизни, -Т.: изд-во Литературы и искусства им. Г.Гуляма. 1988, 85-101 бетлар.

бирон тўсиқ билан тўхтатиб бўлмай қолади. У вазн, ритмнинг биз тушунган маънодаги қолипига сиғмай қолади ҳам. Шундай пайтларда фикрлар сочма тарзда қоғозга тушади...

Сочманинг қофиядош шакли ҳам бор. Унинг ўзида ички ритм, ички бир мусика, жаранг бор. ҳозир шундай хулосага келдимки, фикрлару образлар, туйғуларнинг жуда тикилиб келганида сочма туйғилар экан. Унинг таъсирчанлиги ҳам шу билан изоҳланса керак¹. Ойбекнинг «Мансур шеърлар», «Юлдуз қиз ҳақида эртак» каби асарлари сочма шеърнинг яхши намуналаридир.

АРУЗ ВАЗНЛАРИ. Аруз (арз қилмоқ) – деганда биз Шарқ халқлари адабиётида, жумладан ўзбек адабиётида кенг қўлланилган ўзига хос мураккаб вазнлар тизимини назарда тутамиз.

Аруз вазни ҳижолярнинг талаффузидаги узун-қисқалигига асосланган бўлиб, мусика билан чамбарчас боғлиқдир.

Аруз вазни – араб назмининг қадимий шеърий тизими. Аруз ҳақидаги илм – арузшунослик VIII асрда вужудга келган. Бу илмнинг асосчиси машҳур араб адиби ва олими Халил ибн Аҳмад (719-791)дир.

Шарқ олимлари арузшунослик равнақиға муносиб ҳисса қўшганлар. Чунончи, X асрда Абу Наср Фаробий («Шеър ва қофиялар ҳақида сўз»), «Шеърий санъат», «Шоирлар санъати қонунлари ҳақида», XI асрда Абу Али ибн Сино («Поэтика», «Аруз тўғрисида рисола») XII асрда Абу Яъқуб Юсуф Саккокий («Илмлар калити»), Маҳмуд Замахшарий («Аруз ўлчовлари») каби олимлар аруз ҳақида рисолалар яратганлар. Шунингдек, Шайх Аҳмад Тарозийнинг «Фунун ул-балоға», Атоуллоҳ Маҳмуд ҳусайнийнинг «Бадойиъу-с-санойиъ», Рашидиддин Ватвотнинг «ҳадойиқ-ус-сеҳр», Хожа Насриддин Муҳаммад Тусийнинг «Меъёр-ул ашъор», Абдурахмон Жомийнинг «Аруз», Шамсиддин Муҳаммад бин Қайси Розийнинг «Ал-мўъжам фи меъёр ашъор ал-Ажам», Воҳид Табризийнинг «Жамъ-и мухтасар» каби илмий асарларида араб, форс ва турк арузининг умумназарий

¹ «Ўзбекистон маданияти» газетаси, 1974 йил, 4 январь.

масалалари тадқиқ қилинган. Улуғ ўзбек шоири ва мутафаккири Мир Алишер Навоий «Мезон-ул авзон» асарида арузшунослик ютуқларига таяниб, ўзбек арузини илк дафъа чуқур тадқиқ қилди, ўзбек арузининг араб ва форс арузлари билан муштарак жиҳатларини ҳам, ўзига хослигини ҳам асослаб берди. Захириддин Муҳаммад Бобур «Мухтасар» асарида устози Алишер Навоийнинг турк арузи ҳақидаги қарашларини такомиллаштирди ва бойитди.

Аруз тизимида шеърнинг биринчи мисрадаги ҳижо (жузв)ларнинг миқдори ва сифати (қисқа-чўзиқлиги), рукнларнинг сони ва тартибининг бошқа мисраларда муайян қонуният асосида такрорланишидан вазн пайдо бўлади. «Аруз рисоласи» («Мухтасар»)да Бобур шундай дейди: «Билмак керакким, ажзонинг таълифидин аркон кўяр ва арконнинг такроридин вазн мисраъи ҳосил бўлур. Бу шарт билаким, бу такрор мўътадил бўлҒай... ва такрорнинг камроқ адади иккидур ва кўпраки тўрт ва мисраъ мукаррар бўлса, байт бўлур. Бас байте тўрт рукндин, ё олти рукндин, ё секкиз рукндин бўлҒай... ва байттин Ғазал ҳосил бўлур, ё қитъа, ё рубоий, ёқасида, ё Ғайри ул»¹.

Англашилдики, ҳижолар гуруҳланиб, рукнларни вужудга келтирса, рукнлар уюшувидан вазн мисраси келиб чиқади. Рукнлар такрори қатъий қонуният асосида бўлади. Бир мисрада камида икки рукн, кўпи билан тўрт рукн бўлади ва икки мисра бирикиб, бир байт ҳосил қилади. Байтда тўрт рукн, олти рукн, саккиз рукн бўлиши мумкин... Байт – шеър уяси экан, байт тузилишига асосланиб, шеър вазни аниқланади. Шеърнинг биринчи мисрасида ҳижолар миқдори ва сифати, рукнлар сони, таркиби ва тартиби қандай бўлса, иккинчи мисрада ҳам шу схема айнан такрорланса – бу шеър содда вазн типиде ёзилган бўлади. Аксарият шеърлар содда вазнда ёзилган. Бироқ арузшуносларимизнинг уқтиришича, ҳамма шеърлар ҳам шу тарзда бўлавермайди. Айрим шеърлар «кўшма вазн»да ҳам ёзилган бўлиши мумкин.

¹ Захириддин Муҳаммад Бобур. Мухтасар (нашрга тайёрловчи: Саидбек Ҳасан), -Т.: Фан. 1971. 23-24-бетлар.

Агар шеърнинг биринчи мисраси бир вазнда ва иккинчи мисраси бошқа вазнда бўлса – «кўшма вазн» деб юритилади.

Шеъринг нутқ бадииятини ўрганишда шеъринг асар тилининг хусусиятлари албатта эътиборга олиниши лозим. Хусусан, бадиий асарда сўз ёки сўзлар бирикмасининг ўз маъносида эмас, кўчма маънода қўлланилиши фанда мажоз (троплар) деб юритилади. Мажоз шеъринг нутқни бойитади, шоирнинг тасвир объектига муносабатини ифодалашга имкон беради. Ўхшатиш, сифатлаш, метафара (истиора), жонлантириш ҳам мажоз турларига кирса, метонимия, муболаҒа, синекдоха, перифраз, киноя, антифраз, сарказм кабилар қоришиқ мажозлар деб юритилади. Шеъринг асар вазнини таҳлил қилишда шеъринг нутқ бадиияти ҳам ўқитувчи диққатидан четда қолмаслиги зарур.

ТАВСИЯ ҚИЛИНУВЧИ АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Каримов И. А. Ўзбекистон ХХІ асрга интиломда. - Тошкент.: Ўзбекистон. 2000.
2. Каримов И. А. Ўзбекистон келажаги буюк давлат. 10-том. Тошкент: «Ўзбекистон», 2002.
3. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. I Жилд. Тошкент: «Ўзбекистон», 1996.
4. Баркамол авлод орзуси. Тошкент:, Шарқ нашриёт-матбаа концерни, 1998.
5. Узлуксиз адабий таълим йўриғи. (Концепция) Тошкент:, ўз ПФИТИ, 1995.,
6. Умумий ўрта таълимнинг давлат таълим стандарти ва дастури. Адабиёт 164 - 244 -бетлар. //Таълим тараққиёти. 1-махсус сон. Тошкент: Шарқ матбаа концерни 199.
7. Комилов Т. Тафаккур қарвонлари Тошкент:, 1999.
8. Миллий истиқлол Ғояси; асосий тушунчаси ва тамойиллар.

Тошкент: 2001.

9. Абдулла Авлоний. Туркий гулистон ёхуд ахлоқ. Тошкент:, 1994.

10. Маънавият юлдузлари. Тошкент: Абдулла кодирий номидаги нашриёт, 1999.

11. Йўлдошев Қ. Педагогик тафаккур ва умумтаълим мактабларида адабиёт ўқитишнинг илмий методик асослари //Пед. фан доктори диссертацияси. Тошкент:, 1997.

12. Йўлдошев Қ. Ўқитувчи китоби. –Т.: Ўқитувчи, 2005.

12. Матчонов С. Умумтаълим тизимида адабиётдан мустақил ишларни ташкил этиш //Пед. фан. доктори...дисс -Тошкент:, 1998.

13. Матчонов С. Китоб ўқишни биласизми? –Т.: Ўқитувчи. 1995.

13. Мирқосимова М.М. Ўқувчиларда адабий таҳлил малакасини шакллантириш ва такомиллаштириш асослари монография.- Тошкент:, Фан. 2006.

14. Ниязметова Т.Р. Методика самостоятельной работы учащих на уроках узбекской литературы в V-VI классах II дисс.канд. пед. наук. Тошкент:, 1978,

15. Яминова С. Ўқитувчиларнинг мустақил фикрлаш қобилиятини шакллантиришда сценарийли ўқитиш усулидан фойдаланиш // Пед. фан. номзоди...дисс. -Тошкент:, 1997.

16. Келдиёров Р. Адабиёт дарслари самарадорлигини оширишнинг илмий-методик асослари //Пед. фан. номзоди. дисс -Тошкент:, 2001.

17. Каримов Н. Норматов У. Адабиёти. 5-синф учун дарслик. Тошкент: «Ўқитувчи», 2003.

18. Йўлдошев Қ. Хусанбоев Қ. Адабиёт. 6-синф. учун дарслик -мажмуа. Тошкент:, «Ўқитувчи», 2003.

19. Каттабекова А. ва бошқалар. Адабиёт.9-синф учун дарслик мажмуа. Тошкент:, 2003.

20. Адабиёт назарияси. Икки томлик. II том. Тошкент:, «Фан», 1979.

21. Иззат Султон. Адабиёт назарияси. Тошкент:, «Ўқитувчи», 1980.

22. Тўйчиев У. Ўзбек шеър системалари. Тошкент:, «Фан», 1981.
23. Рустамов А. Кофия нима? Тошкент:, «Фан», 1976.
24. Шукуров Н., Ҳотамов Н. ва бошқалар. Адабиётшуносликка кириш. («Шеър тузулиши» боби) Тошкент:, «Ўқитувчи», 1964.
25. Бобоев Т. «Адабиётшуносликка кириш» курси бўйича ўқув методик қўлланма. («Шеър тузулиши» боби) Тошкент:, «Ўқитувчи» 1979.
26. Бобоев Т. Шеър илми таълими. Тошкент:, «Ўқитувчи» 1996.
27. Жамол Камол. Лирик шеърят. Тошкент, «Фан», 1970.
28. Расулов А. Танқид, таҳлил, талқин. –Т.: Фан. 2006.
29. Ражабов Д. Бадиий образ ва ритм //Филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати. Тошкент., 1999.
30. Ҳусанбоева Қ. Ўқувчиларни мустақил фикрлашга ўргатиш. Тошкент:, 2004.
31. Эгамбердиева Ф. Адабий таълимда илғор педагогик технологияларни қўллаш. Методик қўлланма. Тошкент., 2005.
32. У. Тўйчиев. Ўзбек шеър системалари. Т., «Фан», 1981.
31. У.Тўйчиев Ўзбек совет поэзиясида бармоқ системаси. –Т.: Фан, 1966.
32. Н. Шукуров, Н. Хотамов ва бошқалар. Адабиётшуносликка кириш. («Шеър тузулиши» боби) Т., «Ўқитувчи нашриёти», 1964.
- 33.Жамол Камол. Лирик шеърят. Т., «Фан», 1970.
- 34.Ражабов Д. Бадиий образ ва ритмнинг ўзаро муносабати. Филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертациянинг автореферати. Т., 1998.
35. Қуронов Д. Адабиётшунослик асослари. –Андижон: 2005.

М У Н Д А Р И Ж А

КИРИШ.....	3-6
МАТНДАГИ АСОСИЙ ФИКРНИ АНИҚЛАШ ЙЎЛЛАРИ.....	6-19
БАДИЙ АСАР ҚАҲРАМОНИ ҲАЁТИДАГИ ҲОДИСАЛАРНИ АСАР СЮЖЕТИ ВА КОМПОЗИЦИЯСИГА БОЎЛАБ ЎРГАНИШ.....	20-30
ҚАҲРАМОНГА ТАВСИФ БЕРИШ ЙЎЛЛАРИ.....	31-41
ВОҚЕАЛАР РИВОЖИДА САБАБ, ОҚИБАТ АЛОҚАЛАРИНИ АНИҚЛАШ ЙЎЛЛАРИ.....	42-44
БАДИЙ АСАРДА МУАЛЛИФ НУҚТАИ НАЗАРНИ АНИҚЛАШ.....	45-54
БАДИЙ АСАР ТАҲЛИЛИДА ЁЗУВЧИ УСЛУБИ ВА МАҲОРАТИНИ ЎРГАНИШ ЙЎЛЛАРИ.....	55-64
БАДИЙ АСАР ТИЛИГА ХОС ТАСВИР ВОСИТАЛАРИНИ ЎРГАНИШ.....	65-71
ШЕЪР ВАЗНИНИ ВА БАДИЙ ХУСУСИЯТЛАРИНИ ТАҲЛИЛ ҚИЛИШ ЙЎЛЛАРИ.....	72-81
ШЕЪРИЙ АСАР ВАЗНИНИ ТАҲЛИЛ ҚИЛИШ ЙЎЛЛАРИ.....	82-98
ТАВСИЯ ҚИЛИНУВЧИ АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ.....	98-100

